

Erdélyi magyar templomi karzat- és mennyezetfestmények a XVII. századból

Ez a közlemény néhány olyan XVII. századi erdélyi magyar templomi mennyezet- és karzatfestményről szól, melyekről nagyon kevés jelent meg eddig az ezen a téren nem túlságosan gazdag irodalmunkban.

Tárgyalásunkban időrendet tartunk, mert a sorra kerülő anyagnak csak egy része osztályozható a mesterek vagy az ízlésrokonság alapján s ezek egy része időrendben is egymás mellé jut.

1.

A legrégebb erdélyi olyan magyar karzattáblázat, mely 1898-ig még eredeti helyén szolgálta rendeltetését, a sövényfalvi¹ református templom kis szentély-karzatán volt, 1609-ből.

Maga a templom közvetlenül az 1241–42-i nagy mongol-támadás után készült, egyszerű, szegényes kis épület volt, sok-

¹ Sövényfalva Kis-Küküllőmegyében, Dicsőszentmártontól délnyugatra 6 km-re fekszik. A XVII. sz. elejéről való birtokosai közül csupán Sövényfalvi Nagy Dániel Deák többszöri portai kapitiháról van adatunk, de a névbetűk semmiesetre sem az övéi. A XVII. száz évben itt élt birtokos családok közül a fritsi Fekete, a Komáromi, Tövisi, az unitárius homoródószentpáli Szentpáli vagy Németh s jóval későbből a református mezőbándi Kovács családról tudunk. A még később Sövényfalván szerepelt többi nemes család mind csak a XVIII. században, vagy az után került oda. A küküllőmegyei hűségesköt tett nemesség 1603 februáriusából ismert legrégebbi névsorában [EOE. XVII, 397-8] sem találunk olyan nevet, mely a *P S* névbetűk megfejtésére vezethetne. Nem lehetetlen, hogy a névbetűk a szomszéd Királyfalván hosszabb ideig élt osztopáni Pernyeszi család valamelyik tagjának nevét rejtik. A XVII. sz. elején élt Gerendi Istvánné Pernyeszi Zsófia, viszont Sövényfalvi Nagy Dániel portai követ felesége, Pernyeszi Borbára volt. A családnak mindenesetre volt sövényfalvi kapcsolata, de ottani szereplésükre nincs elég adatunk [L. Backamadarasi Kis Bálint, Az osztopáni Pernyeszi család: Turul X, 131 és e cikk ⁴² jegyzete utolsó felét]. Annak a lehetősége sincs teljesen kizárva, hogy a névbetűk a karzatfestő mesteréi. Ebben az esetben a megfejtésre még kevesebb a kilátás adatokra.

szögben záródó szentéllyel. Ebbe a szentélybe körülbelül épen az egykori oltár helyére egy mindössze kilenc darab deszkából álló, alól és felül párkányzott, legfennebb egy méternyi magas kis-karzat épült. A karzatdeszkák piros párkányai közt sárga alapon egy pirossal festett, még gótizáló érzéseket sugárzó, stilizált, fekete körvonalú, piros díszítmény futott végig. A kopott gyan-táros deszkák egyikén jellegzetes XVII. századi stilizálásban az 16.. megcsonkult évszám, más két deszkán nagy *P. S.* névbetű állott, mely valószínűleg a karzat-készítető patronus nevét rej-tette. A karzat alsó padlódeszkájának lefelé néző lapjaira a meg-csonkult évszámmal rokon számjegyekkel az 1609 datum állott feketével fölfestve. Ezt az évszámot a karzatfestmény születése évjelzőjének tekinthetjük.

A sövényfalvi karzat díszítményrészlete. 1609.

Az egyszerű kis emlék aztán majdnem háromszáz év után 1899-ben kikerült a régi helyéről. Sövényfalván akkor új református templomot építettek s a műemlékek értékéről tájékozatlan, alföldi származású pap – aki egyébként buzgó és jó lelkipásztor volt – kérés és figyelmeztetés ellenére sem tétette félre az Erdélyi Múzeum Régiségtára számára a becses karzatdeszkákat, hanem potom áron elárvereztette a faluban. Így egy román földműves kezére jutottak, aki aztán méhkastartója elejére szegezte föl azokat díszítésnek s ott idővel elpusztultak.²

2.

A ma is eredeti helyén álló erdélyi magyar mennyezetfestmények közül az 1613-ban készült csíkdelnei római katolikus Szent János templom mennyezetfestménye a legrégebb

² Kelemen Lajos, Erdélyi magyar mennyezetfestményeink a XVII. század végéig: Művészeti Szalon III (1928), 6–7. sz. 7–8. l.

s egyszersmind egyik legnagyobb és legszebb emlékün. A templom, mely őrzi, a falutól távol, magánosan áll a mezőben, s benne csak időnként tartanak istentiszteletet, A mai csíkelneinek nevezett Szent János-templom ugyanis régen közös szentegyháza volt Csíkcsicsónak, Csíkelnének és Csíkpálfalvának.³ Ezek közül a legnépesebb Csicsó 1783-ban alakult önálló egyházközséggé,⁴ de a más két faluban is a lakosság kényelmére már rég új templom illetőleg kápolna épült, s a közös öreg templomot kegyeletből tartják fön. Ennek a régi templomnak a mennyezetét K. SEBESTYÉN JÓZSEF még 1931-ben teljesen lefényképezte, kevéssel utóbb VÁMSZER GÉZA lefestette és 103 négyszögmintalapjából negyvenet, ha nem is színesen, de jól kiadott s általánosságban leírt úgy hogy a mennyezetminták és színek legalább ily módon már nincsenek teljesen kitéve az elpusztulás veszélyének.⁵

A mennyezet festőjéről semmit sem tudunk. Sok finom mintája azonban olyan ízlésre s a kivitel oly gyakorlott kézre vall hogy az egészet nagyon jó mester alkotásának kell tekintenünk aki főleg mintakincsében ma már eléggé meg nem becsülhető értéket hagyott reánk.⁶

Nem tudunk bizonyosat a mennyezet festetőjéről sem. A nyomok azonban a szárhegyi Lázár-család rég kihalt csíkcsicsói ága s ebből is főleg özv. PETKI FARKASNÉ CSICSÓI LÁZÁR ERZSÉBET, a II. Rákóczi György alatt és Apafi Mihály fejedelemsége kezdetén nagy szerepet játszott PETKI ISTVÁN csíki kapitány, királybíró, majd székely generális édesanyja felé vezetnek. A meny-

³ A br. Bálintitt levéltár csíkpálfalvi (60) csomójának egy 1608 június 6-án kelt szerződésében, mely öt csíki falu megbizottai és özv. Petki Farkasné között létesült, a megbizottak „Mindszent, Menasag Zent lelek, Chomortan, Delne és Palfalva képében” szerződnek, „melyeket in communi negyedfél megyenek szoktak hini”.

⁴ Shematismus 1913. 92–3. l.

⁵ K. Sebestyén József fölvételeit már egy évtizednél régebb ismerem. – Vámszer Géza, A csíkelnei Szent János-templom. Kny. a Debreceni Szemle 1934. évi 8. számából 1–11. l. (4 l. képmelléklettel).

⁶ Vámszer Géza föltevése szerint a famunkát és a festést „egy messze vidéken ismert ügyeskezü asztalos vagy molnár készíthette”. A csíkelnei mennyezet festője azonban semmiesetre se lehetett molnár. A faragó-molnárok a XVII. század elején még malomépitő és főszerelő mesteremberek voltak s a mai molnár mesterségét a *molnos* (malmos malommester) gyakorolta [vö. Takáts Sándor, Rajzok a török világból II, 423–63]. A faragómolnárok fára cifráztak, faragtak, de az olyan festőmunka, amilyent a csíkelnei mennyezet őrzött meg, messzire túlhaladja egy többé-kevésbé nehézkezü faragómolnár teljesítőképességét de még inkább stílus-tanultságát és mintaismeretét. Tudva, hogy K Sebestyén József erről a mennyezetről és mintáról bővebben kíván írni a kérdésnek ezzel az ágával nem foglalkozom.

nyezet festése idején ugyanis a csicsói Lázárok a már említett három falun kívül, mint főemberek, birtokosok voltak a közeli Csomortányban, Borsován és a távoli Lázárfalván is, s a Szent János-templomnak mint legvagyonosabb primorok kétségtelenül ők voltak a főpatronusai.

Azonban az 1599-től kezdődő évtized súlyos megpróbáltatásokat hozott rájuk. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában őrzött br. Bálintitt levéltár néhány darabja bepillantást enged ezekbe, és belőlük következtetni tudunk a Szent János-templom művészi mennyezetfestménye létrejöttének körülményeire s valószínű készítettőjére.

Néhány évvel a mennyezet festetése előtt, 1608. június 25-én özv. PETKI FARKASNÉ LÁZÁR ERZSÉBET a Segesvár melletti Fejéregyházán megjelent Báthory Gábor fejedelem ítélőmestere előtt s előadta, hogy azelőtt négy évvel, 1604-ben június 24-e táján Csíkdelne összes lófő-, nemes és szabad székely lakói⁷ az ő Thor-más tava nevű határrészben fekvő szántóföldjeit erőszakosan elfoglalták.⁸ Ez a foglalás nagy valószínűséggel két dologgal függ össze. Báthory Zsigmond 1601 utolsó napján kiállította a csíki székelyek harmadik rendjének új szabadságlevelét.⁹ Ezt az érdekelt székelyek nagy része úgy értelmezte, hogy az 1562-i székely lázadás leverésekor a harmadik rendtől az uralkodónak és a kincstárnak foglalt régi földek e szabadságlevél alapján visszaszállanak rájuk, s több ilyen földet visszavettek adományos nemes gazdáitól. Úgy látszik azonban, hogy amíg Csicsón és Delnén ott élt a hatalmas „nagy Lázár János” fia EGYED, vele szemben nem mertek föllépni. De közben a folytonos hadakozás miatt a földek parlagon maradtak, éhínség ütött ki,¹⁰ LÁZÁR EGYED pedig 1603. július 17-én a brassai csatában Székely Mózes mellett elesett.¹¹ Most aztán az országban a rabló hajdú, rác, vallon és havasalföldi hadak járása nyomán évek óta tartó zavarokban és bizonytalanságban a fékjét már előbb is többször elveszített, kislátókörű és fegyelmetlen, szegényebb csíki székelység Delnén is

⁷ Nobiles agiles, universi incolae et inhabitatores possessionis Delne. Bálintitt lt. Székelyföldi levelek. 61. cs. 5. sz. Delnén az 1602 augusztus 7-i Basta-féle összeírásban 7 lófőt, 17 szabadost és 1 jobbágyot írtak össze [SzékOkl. V, 228–9]. Ez az arány 1608 nyaráig nem változott meg.

⁸ Bálintitt lt. 61. os. 5. sz.

⁹ SzékOkl. IV, 150–4.

¹⁰ Endes Miklós, Csík-Gyergyó és Kászon székek földjének és népének története 1918-ig. Bp., 1935. 100.

¹¹ Gr. Lázár Miklós, A gr. Lázár család. 27. l. A csata napját tévesen teszi augusztusra.

elérkezettnek vélhette az időt arra, hogy a zavarokban talán elmenekült Lázár Erzsébet javaira, melyek valószínűleg pusztán és megműveletlenül, de mindenesetre védelem nélkül maradtak, – a zavarosban halászva – reá tegye a kezét. Ez 1604 Szent János napja táján történt s viszont abból, hogy Lázár Erzsébet panasztól oly későn, évek után tette meg, az látszik, hogy férjének 1607-ben történt halálával szorult reá újra saját családi vagyonára. De ekkor már új támadás is érte. Mert amíg régi sérelme orvoslásáért panaszra járt, azalatt Csicsón és környékén „a mi nemü saját és őstől maradt jószágot és örökséget az megholt ura idejében Csik-székből békességesen birtanak, megnevezett ura halála után egynehány székely atyafiak, látván az exponensnek gyámoltalan voltát, örökségét, jószágát ez kikelet tájban hatalmasul tőle elfoglalták.”¹²

Mindkét ügyben intézkedés történt az özvegy érdekében, s az első esetben talán hosszabb pörösködés,¹³ a másodikban félév után egyesség következett.¹⁴ Végeredményében ma már csak azt tudjuk, hogy özv. Petki Farkasné két fiának delnei részét 1617-ben átadta Nagy Balázsnak, míg csicsói jószágát utóbb Petki örökségé vált.¹⁵

A Szent János-templom hívei közül mindenesetre Lázár Erzsébet volt az, akire módja és viszontagságos élete mellett első sorban gondolhatunk, midőn a templom szép mennyezete megrendelőjét keressük. Rajta kívül még talán CSICSÓI KELEMEN MIHÁLY, Csik-, Gyergyó- és Kászon-szék e tájbéli főkirálybírája jö-

¹² Báthory Gábor Brassóban 1608. június 11-én kelt rendeletéből, mely Csik, Gyergyó és Kászon-szék főtisztjeinek az elfoglalt földek visszaadásáról rendelkezik [Bálintitt lt. 41. cs. 1. sz.].

¹³ Abból a tényből, hogy a delnei pörhöz tartozó oklevél mint a birtokkal szálló örökség több Petki-levéllel együtt jutott a br. Bálintitt levéltárba, az tehető fel, hogy Lázár Erzsébet pörét megnyerte vagy esetleg perközi egyességgel itt is békés megoldás jött létre. Sajnos, a Petki-levéltár, melyet valószínűleg már Csíknak Ali basa által történt feldúlásakor, 1661-ben s utóbb 1706-ban a csicsói udvarháznak Acton ezredes által való pusztítása idején is veszteség érhetett, már nincs meg. Egyes Petki birtokokra és családtagokra, főleg a XVI. század utolsó negyedéből kisebb anyag van az Erdélyi Múzeum Levéltárában letétben lévő gr. Eszterházy levéltárban. A marosszentgyörgyi Petki birtok levélnyomata a birtokkal együtt a XIX. században a maksai Máriaffyakra szállott, de a levelek elpusztultak.

¹⁴ Báthory Gábor neve alatt kelt ítélmesteri kiadvány 1609. január 1-ről. A csicsóiak a földeket visszaadták s kötelezték magukat, hogy Petkinét többé nem háborgatják. A termést megfizették [Bálintitt lt. 41. cs. 4. sz.].

¹⁵ Ő maga még 1619-ben élt s unokatestvérével Apor Andrásnéval együtt az alszíki Lázárfalva egyik főbirtokosa volt [Lázár, i. m. 28].

hetne módja után patrónus számba. De az ő szerepléséről általában keveset s ebben olyanról semmit sem tudunk, mely ilyenféle tevékenységére valamilyen támasztékot nyújtana.¹⁶ A templomhoz tartozó három falu székely lófői és szabadosai¹⁷ pedig a másfél évtizedes országos bajok után semmiesetre se lehettek olyan vagyoni állapotban, hogy a templom legszükségesebb javítási költségein túl a nem olcsó művészi mennyezetfestés esetében komolyan gondolhatnánk rájuk. Ellenben LÁZÁR ERZSÉBETnek ismerjük megpróbáltatásait és viszontagságait, melyek a kor szokása szerint valamilyen fogadalomra indíthatták s vagyoni ügyei rendezésével 1613-ig annyira rendbe jöhetett, hogy a nehéz években bizonyára elhanyagolt Szent János-templomra áldozhatott. Csíkban a legszámtovább emlékeknél másutt is a patronusok hozták a legtöbb áldozatot.¹⁸ Ezért a már elmondottak alapján a Szent János-templom pártfogói között mindenesetre őt állíthatjuk az első helyre. Föltehető, hogy 1603-ban elesett Egyed testvére – kinek ő örököse is volt – és 1607-ben meghalt férje emlékére és lelkiüdvéért áldozott. De talán a kegyelet és hálaadás érzésén kívül a megbékülés akarata is vezette lelkét, midőn ősei, rokonai, saját és gyermekei ima- és talán nyugvóhelyét díszítve, a költségek vállalásával megnyert pörei után jó érzést és engesztelődést kívánt teremteni maga és gyermekei iránt azok között, kiknek ily szépet alkottatott.

3.

A csíkdelnei mennyezetfestménynek mintakincse értékére és színei szépségére méltó társa a marostordamegyei Gyalakuta református templomának nagybecsű, szép mennyezetfestménye. Ez a ritka értékű műkincs a régi székely Marosszék déli szélén, a Kis-Küküllő völgyében, s épen a folyó árterére, körülbelül a XIV. század második felében épült csúcsíves ízlésű templom szentélyét díszíti.¹⁹

¹⁶ Ő 1608-tól szerepel s 1611–13-ban volt főkirálybíró. 1618-ban is élt [Endes, i. m. 102, 105-6, 133, 144].

¹⁷ Delne lakóiról a ⁷ jegyzetben. Csicsón az 1602-i összeíráskor 2 nemest, Lázár Egyedet és Kelemen Bálintot, 11 lófőt, 16 szabadost, 2 jobbágyot és 2 bizonytalan állapotút, – Pálfalván pedig 13 lófőt, 1 szabadost, 4 jelzésnélkülit, 1 darabontot és 5 jobbágyot írtak össze [SzékOkl. V, 225 és 228–9].

¹⁸ Endes, i. m. 140-51.

¹⁹ Magának a községnek nevét e század elejétől hivatalosan Gyulakuta alakban használják. Minthogy azonban itt félreértésre adna okot ez újabb alaknak a régiségben kizárólagos Gyulakuta

Mélyített négyszögű kazetta-terekben hosszában 9, szélességében 8, tehát összesen 72 változatos, színes mennyezetminta sorakozik a hossz-szentély fölött s ezekhez a szentélyzáródásban még 8 téglalap és 6 háromszögű festett mennyezetkép csatlakozik. Így az egész mennyezetfestmény 86 festett deszka mintalaplóból áll, melyeket minden mintatérnél fekete-piros léckeret szegélyez. Sajnos, az idő ezt a gyönyörű emléket súlyosan megviselte. Sok tábláján a régi beázások megkorhasztották a deszkalapokat, megrongálták a finom mintákat s kiáztatták vagy elhalványították a gyönyörű színeket. A tábláknak mintegy fele azonban megtartotta a mennyezet hajdani szépségének vonásait és színeit s ezek alapján csak a legnagyobb elismeréssel szólhatunk erről a nem közönséges, egykor szín- és virágpompás művészi alkotásról, mely történelmi vonatkozásainál fogva is egyik legbecesebb ilyenemű emlékünk.

Ez a mennyezetfestmény ugyanis Bethlen Gábor, a legnagyobb erdélyi fejedelem korának három reánk maradt ily emlékéből valószínűleg épen az ő gyulafehérvári fejedelmi palotája és alvinci kastélya rég elpusztult mintáit, vagy legalább is azok egy részét őrizte meg.

A templomhajó felé eső első, tehát nyugati sort észak-déli irányban hosszabb, kelet-nyugatra rövidebb oldalú, világoszöld alapú téglalapokon sajátságos pikkely- vagy inkább lemez-díszes piros kör-motívumok töltik be, melyeknek a központjukba helye-

forma helyett való használata, ebben a közleményben ez utóbbi alakkal élünk. Egyébként a környékbeli népnyelv ma is kizárólag ezt az alakot használja. A gyalakúti mennyezetről legelőbb Orbán Balázs tesz említést a Székelyföld leírása IV. Marosszék kötete 34. lapján, mindössze ennyiben: (a templom) eredeti boltívezetét kockás deszkafölep (plafond) helyettesíti, melynek szentély feletti része 1625-ben készült, mint felirata mondja. Benkő Károly Marosszék ismertetésében meg sem említi. Az Erdélyi Református Egyházkerület 1896. évi Névkönyvében a gyalakúti református egyházközségnek a 22–23. lapon írott történetét minden valószínűséggel Gecse Gyula, az akkori lelkész írhatta. A marosi református egyházmegye lelkészei pedig adataik egy részét Koncz József marosvásárhelyi református kollégiumi tanártól kapták, aki főleg az egyházmegye 1687-ben másolt nagy Matriculájából írta és iratta ki azokat. Az egyházközség idézett monografiája a gyalakúti mennyezetről a 24. lap alján három sorban emlékezik meg s ebből másfél sor Gáspár János címerének helytelen leírása. A mennyezet nagyobb részét legelőször 1938. szeptember 15-én e sorok írójával együtt ott járt Fekete László, a kolozsvári Fotofilm tulajdonosa fényképezte le. Most is az ő előzetekénységéből közölhetjük a mennyezet képét, melyet díjtalanul bocsátott e kiadvány rendelkezésére. Ebből 8 kazetta mintái megjelentek az 1939-re szóló Erdélyi Magyar Református Naptárban és ennek különnyomataként Kelemen L., Református templomi mennyezet- és karfestmények. Kvár, 1938. 4–6.

zett egy-egy fehér pont olyan színezetet nyújt, mintha valamennyit külön főlsegeztek volna.²⁰ E keretsor után a következő hat mintasor külön egységet képez s négyféle uralkodó mintája van.

Ezekből a második sor 1., 3., 6. és 8. mintája egy alapjában U betűhöz hasonló, de lantszerűen kihajló, szalagosan alakított díszítménybe helyezett, minden mintánál azonos típusú, de részleteiben és színeiben változó, stilizált renaissance levélcsozor, mely minden mintalapon észak-déli irányban nyílik. A szalagdíszbe foglalt főmotívumot közepe táján három olyan gömböcskéből alkotott nyélgomb (nodus)-díszítmény tagolja, melyről kétoldalt finomvonalú levéldísz hajlik vissza. Ugyanezt a mintát találjuk a 3. sor ötödik téglalapján, míg a 7. sor hasonló mintája szembe fordult, s ez ismétlődik a negyedik sor első mintáján is.

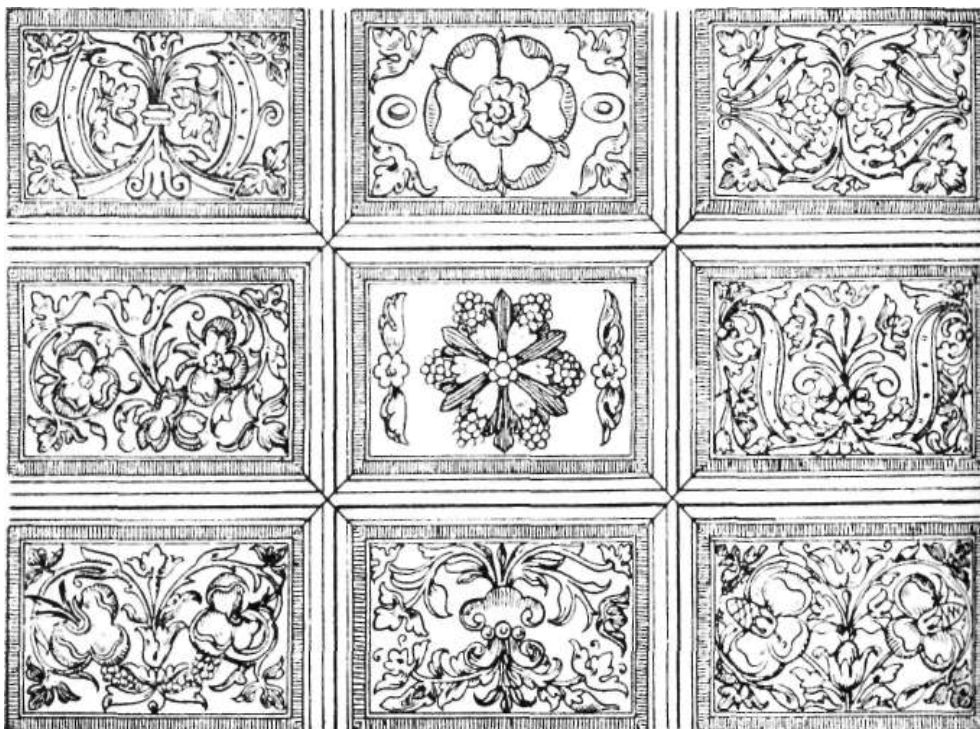
Ebben a negyedik sorban jelenik meg először egy rokon díszítmény, melynek főmotívuma szintén nodussal tagolt, de az előbbivel nem azonos színes renaissance levélcsozor. Ezt már nem kihajló U-, hanem kettészelt O-szerűen alkalmazott szalagos díszítmény kereteli. Ez tölti be a negyedik sor északról délre számított 3., 4., 6., 8., valamint az ötödik sor 7. téglalapját is. E két minta úgy hat, mintha egy szép kézirat, vagy nyomtatvány díszített nagy U és O kezdőbetűit nagyította volna a festő óriásivá.

A hatodik sorban lépnek fel azok az előbbivel ismét rokon, de erősen stilizált, meghajtott, szinte törött szalagkeretű s közepükön nyélgombos levéldísz-csozorok, melyekkel rokon díszítményekkel kis formában Bocskai István korában és az 1640-es évek több erdélyi címeres nemeslevelének keretdíszein találkozunk.²¹

²⁰ Ezekből a délről-északra haladó sorrendben az 1., 3., 5. és 8. négy-szög terében a körmintasorok teljes vagy elmetszett V betűt formálnak, míg a 2., 4., 6. és 7. négy-szögben az átlón haladó vagy azzal párhuzamos sort képeznek. A 8. sarok-minta a többitől eltérően világos-zöld helyett fehér alapszínű s utólag készültnek hat. Ugyane motívumból a 4. és 5. sor délről számított 1. és 2. mintája közét is megzavarja egy-egy ily, csak töltelékül alkalmazott mintadarab. Mindkét helyen láthatóan csak az onnan hiányzó kazettakeret fekete és piros lécét helyettesíti s csak ront a szép mennyezet összhatásán. A 2., 5. és 8., valamint az északi sor 2. és 4. mintás kazettájának 1. és 2. sora közt főlszakadt erősítő-léc, valamint a 3. sor délről számított 2. mintás mezejének megbomlott kerete mutatja, hogy ily romlások voltak az említett helyeken is, hol a keretléc hiánya eléggé bizonyítja, hogy itt izléstelen alkalmi pótlás történt.

²¹ Bocskai Istvánnak nagybölöni Nagy Tamás Kassán 1606. szeptember 29-én, II. Rákóczi Györgynek Alvinczi András nevére 1640. november 20-án, sárpataki Nagy Márton részére 1640. december 10-én és Eresztevényi István számára 1642. február 21-én kiállított címeres nemes-

Más természetű, szabadabb és könnyedebb mintát nyújtanak azok a nagy háromszirmos, császárszakállszerű stilizált renaissance virágokkal díszes mennyezetlapok, melyek a második sor 2. és 7., a harmadik sor 1., 3., 4., 6. és 8., valamint a negyedik sor 2. és az ötödik sor 1. tábláját díszítik. Ezeket a nagy méreteik ellenére is könnyed virágokat a természetesség felé hajlás jellemzi, míg leveleik erősen stilizáltak. Testvére ezeknek, de sokkal alakítottabb virágokkal a második sor 5. táblájának díszítménye, mely szomszédjával, – a szintén önálló negyedik tábla mintá-

A gyalakúti mennyezetfestmény fő virágmotívumai

jával – a mennyezet egyik legszebb darabját nyújtja. Ugyanez a virágmotívum fölbukkan a hetedik táblasor 2. és 7. téglalapján is, de mindenik más-más alakításban és más kísérettel. A minták elhelyezésének változatossága és halvány piros, majd ibolyába menő színeik finomsága különös bájt kölcsönöz ezeknek a szabad kézzel, sablón nélkül készült lapoknak, melyek egy gazdag képzeletű művész biztos kezének és istenáldotta színérzékének bizonyosságai.

levelén. Az elsőnek fényképe s a két következőnek eredetije az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, az utolsónak eredetije a Székely Nemzeti Múzeum tulajdonában.

Az ötödik és hatodik kazettasor közepéből új virágmotívumok környezetéből a tér síkjából egy erősen kiemelkedő nagyobb kazetta a donatorról és a mennyezet készíttetése idejéből nyújt fölvilágosítást. A címeres kazettalapot nyugatról két kisebb, keletről két vaskosabb, nagyjában egyenes és szembefordított L-alakú tábla kereteli, melyek közül a két kisebb nyugatin izmos babérlevél és babérbogyó motívum, a keleti nagyobbikon könnyedebb levéldísz van. Ezek s világosabb színezésük így a középen levő címeres táblát még jobban kiemelik.

Maga a kazetta címere kék pajzs aljában leveles koronából növekvő, jobbra fordult fehér egyszarvú. A szembefordult koronás nyílt sisak dísze a jobbra fordult növekvő egyszarvú s a pajzsot két oldalt tulipánokba átmenő takarószerű díszítés övezi. Az egész címert pedig a festő egy nagy levél- és virágdíszből, valamint renaissance gyöngyművekből álló koszorúba foglalta, melynek alsó szélesebb, levelekből és gyümölcsökből álló részén az 1625 évszám olvasható. A négyzetnél kevésbé magasabb tábla szögleteit az olaszkoszorú körül egy-egy szárnyas angyalfej tölti ki.

Két sorral alább, a hetedik sornak negyedik téglalapján még egy címert találunk. A renaissance pajzs mezejében cölöp helyén ötször hajló, koronásfejű szürke kígyó áll. Fejétől címertanilag jobbra B, balra S betű látható. A pajzs fölött koronászerűen képzett akantuszlevél-csoport díszlik, s alatta a pajzsot tulipánokba átmenő, takarószerű díszítés övezi.²²

A donator címerén nincsen név vagy névbetű. Tudjuk azonban, hogy a mennyezetfestmény készítésének 1625-tel jelölt évében Gyalakuta ura SZÖVÉRDİ GÁSPÁR JÁNOS, Marosszéknek egy időben főkapitánya, királybírája, utóbb Bethlen Gáborné, majd a fejedelem udvarmestere és török portai követe volt. A gyalakúti templomban ott van egyszarvús címerével ellátott, feliratos síremléke is. A mennyezet Bethlen-címere mellett olvasható B S betűk az ő második feleségének, Bethlen Zsófiának névbetűi. Kétségtelen tehát, hogy itt SZÖVÉRDİ GÁSPÁR JÁNOS és felesége címereivel van dolgunk, s amint azt a főhelyen erősen kihangsúlyozott címer jelzi: a mennyezetet Gáspár János készíttette.

A Bethlen Zsófia címere után következő 8. és 9. sor egészen más mintákat és hatást nyújt, mint az első hat kazettasor.

Már a Gáspár János címerét keretelő két fordított L-alakú nyugati kazetta mindkét sarkán egy-egy nagy pirosas violaszerű

²² K. Sebestyén József heraldikus-festőművész, könyvtártiszt részletes leírásából.

hatszirmú stilizált virágot találunk, melyeket téglalap-terük sarkából az átlók irányában festett tértöltő levéldíszek kísérik. Ez a virágmotívum a mennyezet 8. és 9. sorában egy akantusz-szerű levélcsoporttal állandóan úgy váltakozik, hogy egyik sor virággal, a másik levéllel kezdődve, e minták sakktáblaszerű elrendezésben, szabályosan cserélődnek. Ezek a minták is szabadkézzel készültek, minden darabnál apró eltéréseket mutatnak s színezésük is váltakozó.

Ez a két sor az előtte lévő tér már ismertetett mintáitól elég élesen elkülönül s úgy hat, mintha ezen a mennyezeten két külön terem, vagy inkább egy terem és egy folyosó díszzeit helyezték volna egymás mellé.

Az utánuk következői lapokon új díszítőelem nem lép föl, csak az eddigiek ismétlődnek. A hat háromszögletű tértöltő mintáinak is csak jelentéktelen szerepe van.

*

Ha végigélvezzük a gyalakúti mennyezet szépségeit, szomorúan látjuk pusztulását és önkéntelenül hálával gondolunk azokra, akiknek ezt a még romlásában is megragadó alkotást köszönhetjük.

Közülük a mennyezet készítőjét könnyű megállapítani: a főhelyre alkalmazott címer kétségtelenné teszi, hogy a megrendelő, a donator Gáspár János volt. Nagy valószínűséggel megállapítható azonban a szép mennyezet festője is.

SZÖVÉRDI GÁSPÁR JÁNOSRÓL, – kit utóbb többször gyalakúti előnévvel is emlegetnek, már ORBÁN BALÁZS megírta, hogy korának nevezetes embere volt; ugyanő vázolta életrajzát is.²³ GR. LÁZÁR MIKLÓS pedig a székelyszéki főtisztekről szóló kézíratos művében²⁴ feldolgozta az 1880-as évek végéig a róla ismeretes adatokat. GÁSPÁR JÁNOS a Gyalakutával határos maroszéki Szövédről származott, hol családja lófőszékely sorban élt. Őt magát azonban az 1602. augusztus 16-i és 1603. február 7-i Basta-féle székely összeírások nemesnek említik.²⁵ Születése évét síremléke alapján 1570-re tehetjük, s így föltételezhető, hogy Báthory Zsigmond alatt 1594 és 1602 között szerezhette címeres nemességét.²⁶ Lázár Miklós gr. műve 1594-ből ismeri az első ada-

²³ Orbán Balázs, A Székelyföld leírása IV, 34.

²⁴ Gr. Lázár Miklós, Székely főtisztek 1562-től 1711-ig. 4-r. 503. l. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum kéziratárában. Gáspár Jánosról a 133^a–138^b l.-on.

²⁵ SzékOkl. V, 251 és 271.

²⁶ Ezekben a rendkívül mozgalmas és háborús években bő alkalma

tot róla. Ekkor mint a gyalakúti Lázár Imréné Safarith Krisztina által fölkért közbíró szerepel.²⁷ Kilenc év múlva, 1603. április 13-án gondnoka ennek a gyalakúti Lázár Imréné unokájának, V. Lázár Jánosnak. Úgy látszik, hogy e gyermek anyját, Safarith Katát, annak a gyalakúti IV. Lázár Jánosnak özvegyét vette el, ki a gyalakúti Lázárok közül először tért át római katolikusból reformátussá. Ezzel a házassággal jó családi összeköttetésekhez és tekintélyes vagyonhoz jutott s tehetségén és ügyességén kívül kétségtelenül ez is hozzájárult a közpályán való emelkedéséhez.²⁸

Ismert forrásainkban nem találunk ugyan 1606 előtti közszereplésére adatokat, de a viszonyok és tényezők ismeretéből következtetve, valószínűleg részt vehetett Báthory Zsigmond 1595-i havasalföldi hadjáratában, az 1596-i székely fölkelés leverésében és bizonyára ott forgott az 1599–1604. évi mozgalmas, nehéz évek sokszor szédületesen váltakozó eseményeiben. Azt pedig biztosra vehetjük, hogy Bocskai István fejedelemsége előkészítésében s vele az 1605. február 21-i maroszeredai országgyűlés rendezésében és sikerében szintén főrésze volt. Gyámfiának ugyanis egyik általa kezelt nagyobb birtoka, Szereda-Szent-Anna²⁹ épen az országgyűlésre kijelölt Maroszereda³⁰ közvetlen szomszédságában feküdt s a közelben lévő néhány Lázár- és Gáspár-féle részjószággal lehetővé tette azt, amire a szűk határu és szegény népu Maroszereda – melyet a maroszéki élesnyelvűség Szegény-

volt a tehetséges és ügyes fiatal embernek kitűnni. Pozitív adatot nem találunk ugyan a közismert forrásokban az ő címeres nemesítésére, de a logika erre utal. Tagányi Károlynak az Országos Levéltárban őrzött címeres, stb. levelek jegyzékében a 26. lapon nyolc Gáspár névből az 1583-ból előforduló egyetlen előnév nélküli Gáspárra gondolhatnánk, de ez azért nem lehet a Gáspár János címeres nemesítése, mert ő akkor még gyermek volt. Egyébként Tagányi jegyzéke hiányos. Az Országos Levéltárban néhai Barabás Samu által kéziratossal bejegyzésekkel kiegészített példány még majdnem ugyanannyi nevet tartalmaz. Ennek adataihoz azonban most a viszonyok miatt lehetetlen volt hozzájutni.

²⁷ SzékOkl. IV, 161–2.

²⁸ Gr. Lázár Miklós, A gr. Lázár család. 58. Itt és a következő lapon Lázár Miklós gr. a Kemény József gr. következtetése után tévesen hiszi Safarith Kata helyett Bethlen Zsófiát IV. Lázár János feleségének és V. Lázár János anyjának. A Küküllőváron az 1918-as forradalomkor feldúlt balástelki gr. Haller levéltárnak az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában őrizetbe helyezett részében a XVIII. század legelejéről van egy Safarith Katáról szóló adat, de ez az oklevél óvóhelyen van s nem állott módomban most kikeresni. Ebben láttam legelőbb Safarith Kata nevét. A Bánffy rokonsági II. lt. gyalakúti Lázár-levelei között nevével nem találkoztam.

²⁹ Ma Nyárádszentanna.

³⁰ Ma Nyárádszereda.

Szeredának nevezett el – képtelen lett volna: az országgyűlésre odasereglett közönség ellátását. Teljesen érthető, hogy Bocskai ügyének diadalma után Gáspár Jánost Marosszéknek egyszerre két vezető főtisztviselésében, a királybírószágban és főkapitányországban találjuk s alig egy év multával a kolozsvári áprilisi országgyűlés törvényei megerősítésekor is a legsúlyosabb tényezőkkel egy sorban látjuk.³¹

A Kassán 1606. december 13-án megnyílt országgyűlésre küldött hat erdélyi követ között mint Marosszék kapitánya és királybírója egyedül képviselte a székelyeket.³² A marosszéki királybírószágot aztán 1607-től 1610-ig állandóan viselte mind Rákóczi Zsigmond, mind Báthory Gábor alatt;³³ s az utóbbi fejedelemsége kezdetén tagja volt annak a négytagú országos követiségnek, melynek gyorsan sikerült tisztázni Radul vajdával Erdély és Havasalföld bizonytalanná vált viszonyát, s letéetni a vajdával és bojárjaival a hűségesküt. Az 1608. év augusztusában újra egyik tagja annak a 24-tagú országos bizottságnak, melyet a vajda és követei fogadásával és esküje bevételével bíztak meg;³⁴ majd 1610. szeptember 6-án egyike azoknak, kik Erdély rendei nevében ratifikálják a II. Mátyással kötött kassai szerződést.³⁵ Bethlen Gábornak állandóan meghitt bizalmasa s 1616. március 5-én a gyergyói székelyek meglustrálásakor egyik fejedelmi biztos.³⁶ Ugyanezen év június 12-én a Lippát ostromló táborban találjuk,³⁷ háromnegyed év múlva pedig, 1617. március 6-án fejedelme állandó követül (kapitihá) küldte Konstantinápolyba.³⁸ Visszatértekor ura mindjárt a fejedelemasszony főudvarmesterevé tette, s ezt a méltóságot, úgy látszik, Károlyi Zsuzsa haláláig (1622. május 11) viselte. Csakhamar ezután a fejedelmi főudvarmesteri bizalmi tisztséget és méltóságot nyerte el.³⁹ Az 1625.

³¹ EOE. V. 299 és 409.

³² Wolfgangi de Bethlen, *Historia de rebus Transylvanicis* VI, 395.

³³ Benkő Károly, *Marosszék ismertetése*. 72.

³⁴ EOE. VT, 13–14 és 103 és Weiss Mihály, *Anales: Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*. V, 204.

³⁵ EOE. VI, 190–9.

³⁶ Gyergyó-szék lustrája 1616-ból: *Genealogiai Füzetek* V, 71.

³⁷ Lázár Miklós gr. idézett kézírata 135^a l.

³⁸ *TörtTár* 1880:728, 1881:619, 622–4, 1882:584 és 188:449, továbbá Bíró Vencel, *Erdély követei a portán* 119. – Hegyes András *diariuma: Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó* V, 572 és 586. – *Török-magyar-kori államokmántár* I, 184–93. – Kamuthy Farkas főkövetnek társaival szemben tanúsított féltékeny, rangkóros, irigy és kicsinyes viselkedése, valamint kapzsiságára és fősvénykedésére I. Erd. Tört. Adatok II, 12 és 23.

³⁹ Lázár M. gr. id. kézírata 135.

év tavaszán, midőn a gyarmati béke és Bethlen Gábor második házasságának ügye került a portán napirendre,⁴⁰ a fejedelem mint kipróbált hívét újra Gáspár Jánost küldötte be követül a portára.⁴¹ Innen visszatérő-útjában érte a bukaresti mezőn 1625. július 1-én, 55 éves korában a halál. Testét hazaszállították a gyalakúti református templomba, s özvegye szép síremléket állított oda neki.⁴²

⁴⁰ Szilágyi Sándor-féle A magyar nemzet története VI, 368 és 381.

⁴¹ TörtTár 1886:628 és Török-magyar-kori áll. okmt. I, 430.

⁴² Benkő Károly, i. m. 223 és Orbán Balázs, i. m. IV, 34. Gáspár János vagyonának alapja ősi székely öröksége volt. Erről Báthory Gábor 1609. október 18-i adományleveléből tudunk. Ekkor a fejedelem neki mint Marosszék királybírójának hű szolgálatai jutalmául adja Marosszéken, a Gyalakután és Szövérdén lévő kúriával együtt 12 faluban levő székely örökségeit. A faluk, hol birtokai voltak, a következők: Kelementelke, Gyalakuta, Bede, Vadasd, Szövérd, Atosfalva, Szováta, Rigmány, Andrásfalva, Seprőd, Fele és Havadtő. Már másfél évvel előbb azonban, 1607. március 9-én mostohafia, gyalakúti (V.) Lázár János látva nevelőapjának az ő vagyona kezelésében és gyarapításában, kúriája és malma gondozásában tanúsított buzgóságát és jóindulatát, ezeket s Gyalakután és Kelementelkén édesanyja által pénzen vett örökségeit úgy kötötte le Gáspár Jánosnak, hogy ha ez utód nélkül hal meg, minden újra visszaszálljon reá [Gr. Bánffy II. Rokonságok lt. Fasc. 70. 1. és 3. sz. Iktatóparancs és jelentés ugyanerről Fasc. 70. 4. és 5. sz.]. Még tovább ment aztán 1610. január 20-án. Lázár Jánosnak ugyanis a székely harmadik rend szabadságának visszaadása után (1602) sok fekvőségen alig maradtak jobbágysai, míg Gáspár Jánosnak székely főtisztje mellett számosan kötötték le magukat s így bővön rendelkezett ilyenekkel. Ezért Lázár János Gyalakuta, Szereda-Szent-Anna, Kelementelke, Atosfalva, Szováta, Vadasd, Havadtő, Fele, Rigmány, Andrásfalva, Bede, Seprőd, Nagy-Adorján marosszéki falukban lévő részjóságait a névszerint felsorolt jobbágyokkal, de ezen kívül Szereda-Szent-Anna, Bergenye, Egerszeg, Remeteszeg és Bárdos ősi Lázár-örökségeit is átadta használatra Gáspár Jánosnak [i. h. Fasc. 70. 6. sz.]. Gáspár becsületességére aztán érdekes adatot őrzött meg egyik rokonának, szövérdi Gáspár Györgynek, Marosszék ötvenéves táblabírájának 1634. február 6-án tett vallomása. Elmondja ebben, hogy midőn Gáspár János mindenütt gyarapította vagyonát, ő egyszer célzást tett arra, hogy azoknak – mint vérrokonra – reá kellene szállani. Gáspár János azonban kijelentette, hogy mivel ő életét a (IV.) Lázár János javaiból kezdte s az akkor neki nagy segítséget jelentett, mindent visszahagy a Lázár János fiának [i. h. Fasc. 70. 7. sz.].

Ezekon kívül azonban Gáspár Jánosnak voltak közszolgálatával vagy vásárlás útján szerzett birtokai is. Már 1615. október 28-án örök áron megvette a Gerendi István és Pernyeszi Dorottya Dániel Deákné a marosszéki Paniton, Sámsondon és Urajon lévő részeit, melyek közül a paniti határon levők szabad bírhatására a panitiakkal 1616. április 11-én egyességet kötött, majd beiktatta magát akkori feleségével, Bethlen Zsófiával együtt e részjóságba [Bánffy II. lt. VI. Regestrum. Fasc. 229, 7., 17., 34., 41. sz.]. Mint főudvarmester pedig 1624. szeptember 22-én a magvaszakadt szentannai és marosszentgyörgyi Tóth Mihály főlovászmester és marosszéki kapitány javaiból megkapta ennek a ma-

Az özvegy, kinek névbetűit és címerét szintén ott találjuk a mennyezetben, BETHLENI BETHLEN ZSÓFIA Bethlen György és Toroczkai Kata leánya volt, a Bethlenek keresdi ágából.⁴³ Atyja nem vitt nagyobb közszerepet, de testvérbátyja, György, a fejedelem Bethlen Gábor belső udvari emberei közé tartozott, akit sokszor ott találunk a fejedelem udvarában és kíséretében,⁴⁴ s buzgó híve volt egyházának is.⁴⁵ Bethlen Zsófia jól ismerte a gyönyörű keresdi Bethlen-kastélyt, melynek akkor még csak a kerekornyos, árkados nyugati szárnya volt kiépítve. Fiatalon, 1614–15 körül ment nőül kétszerte idősebb férjéhez, akit konstantinápolyi követsége már 1617-ben hónapokra elszakított tőle. Azonban a férj onnan visszatérve mindjárt udvarmester lett a fejedelem-asszony mellett, s azóta a fiatal asszony is ideje egy részét férjével együtt az udvar környezetében töltötte. Otthonában és az udvarban egyaránt volt alkalmá ízlését finomítani s bizonyára csak örülhetett, midőn férje a szép mennyezetet megrendelte, s valószínűleg fájdalma csak fokozódott, midőn látta, hogy férje, ez a hazájának és fejedelmeinek annyi jó szolgálatot tett kiváló ember élete egyik kedves célját, a gyalakúti mennyezet elkészültét nem érthette meg s azt egészében a helyén minden valószínűséggel sohase láthatta.

A mennyezet festésének és fölrakásának ideje ugyanis mindig a melegedő tavasztól a hideg őszi terjedő időszak. Gáspár Jánost Bethlen Gábor 1625. március 20-án indította el Fogarásból Konstantinápolyba. Készülődése már azelőtt legalább egy héttel megindult, ily korai hideg-tavasszal pedig a festő kétségtelenül nem fogott hozzá még a mennyezet festéséhez és fölrakásához. Sőt hihetőleg a munkának ez a része csak május vége felé, a pünkösti ünnepek⁴⁶ elteltével indult meg s a nyár végére, vagy az őszelejére fejeződött be. Közben Gáspár Jánosné bizonyára sokszor aggódva gondolhatott sorsdöntő, országos nagy ügyekben fára-

rosszéki Benefalván, Galambodon, Lőrincfalván, Udvarfalván és Kisfaludon lévő részjóságait [Benkő Károly, i. m. 150–1].

⁴³ Lukinich Imre, A bethleni gr. Bethlen család. 50–1.

⁴⁴ Kolozsvár város Bethlen Gábor korabeli számadáskönyveiben a fejedelemnek a városban tartózkodása idején évekig sűrűn szerepel a város által ellátott udvari kíséret tagjai között.

⁴⁵ Bethlenszentmiklóstra az unitáriusoknak 1622-ben nevével ellátott szép nagy harangot öntetett. Ezt 1916-ban ágyúanyagként elvitték ugyan, de a csepeli gyárból kiválasztva Budapestre, a Magyar Nemzeti Múzeumba került.

⁴⁶ 1625-ben a húsvét március 30-ra, a pünkösd május 18-ra esett [Szentpéteri Imre, Oklevéltani naptár 75]. A templomokban ma se szokták az istentiszteletek rendjét zavaró ily belső munkát tavaszi sátoros ünnepek idejére, vagy közébe tenni. Annál inkább nem a XVII. században.

dozó férjére s talán készült arra, hogy a szép mű fölszentelése mindkettőjüknek mily örömnapja lesz. Gáspár Jánost azonban holtan hozták haza. Az özvegynek gyászán kívül csak emlékei maradtak s ezekből a mennyezet és a férj síremléke háromszáz év távlatából is fényt sugároz azokra, kiknek e szép alkotásokat köszönhetjük.

*

Ami a mennyezetfestő személyét illeti, nem kell sokat kerestelnünk utána.

A gyulafehérvári fejedelmi palota és az alvinci kastély mennyezeete e tájban készült el. Festőjük MEZŐBÁNDI EGERHÁZI, más-ként KÉPÍRÓ JÁNOS ott élt és dolgozott Gáspár János és felesége szemei előtt. Föl sem tehető, hogy mikor ez a kitűnő művész állandóan előttük volt s Gáspár Jánosnak mint udvarmesternek hivatalánál fogva is látni, bizonyos mértékben ellenőrizni s fizetni kellett ennek udvari munkáját, akkor más festőt keresett volna.⁴⁷ Hiszen a művész különben is marosszéki székely földije volt, akinek apja és rokonai Gáspár János marosszéki főtisztsege s a művész gyermeksége és pályakezdése idején a keze alá tartoztak. Ha pozitív adatunk nincs is tehát a gyalakúti mennyezet festőjéről, minden lélektani és logikai következtetés EGERHÁZI JÁNOS szerzősége mellett szól.

Tudjuk, hogy az 1599–1602-i eseményekben elpusztult fő- és székváros fölépítéséről az országgyűlések többször végzést hoztak,⁴⁸ de a végrehajtás elé folytonosan akadályok gördültek s a derekasabb munka igazában csak 1619 nyarától indult meg. A fejedelmi palota építése és díszítése azonban már előbb is állandóan folyt⁴⁹ s 1616-tól a fejedelemasszony főudvarmestere és fia-

⁴⁷ Ehhez hozzávehetjük még tényezőnek a kor szokásos „kéz kezét mos” gyakorlatát. A fejedelmi udvarnak dolgozó művész, kit esetleg, mint földijét az udvarmester támogathatott az udvari munkák megkaphatásában, pártfogójának jutányosabban vállalhatta a munkát.

⁴⁸ EOE. VI, 406 és 410. Az országgyűlési végzés 1618. április 12–25: i. h. VII, 88 és 480; ugyanezen évben az október 4–21-i végzés: VII, 96, 1619. május 5–26-i: VII, 96, az 1620. április 5–20-i: VII, 541. Mindezek csak a város építéséről szólnak.

⁴⁹ Kolozsvár város számadáskönyveiben már 1616-tól folyton látjuk a faragott kövek és a különböző mesteremberek állandó hordozását Gyulafehérvárra, a fejedelmi udvarhoz. 1615. augusztus 7-ről már rendelet maradt Kolozsvár levéltárában, mely két kolozsvári tölcseres nagyobb gyulafehérvári üvegező-munkájának kifizetéséről intézkedik. Ez már mindenesetre a fejedelmi palota munkálataihoz tartozhatott. 1616. április 22-én a fejedelmi palotához oszlopok, ajtófelek, faragott kövek felrakásához kér a fejedelem a várostól kőműveseket, 1617. február 24-én pedig megrendeli a kolozsvári főbírónak „hogy az kolozsvári összes kőműveseknek parancsolja meg, hogy addig el ne oszoljanak, másutt

tal felesége évről-évre láthatta a munkát s gyönyörködhetett a fejedelmi palota, a közeli alvinci fejedelmi kastély s a környék udvarházai felfrissülésében és szépségeiben. Teljesen érthető, ha

mívet ne vállaljanak, míg a fejedelem számára szükséges kőlabákat s egyéb faragott köveket ki nem faragják”, nehogy az építéssel újra megkéssek, mint a múlt évben. Április 24-re a fejedelem mind lerendelte addig elkészült kőfaragómunkájukkal az összes kőműveseket. Közben 1616-tól 1618-ig a Gyulaféhevár közelében, Kisfaludon épülő udvarházhoz évente többször is szállított nagyobb mennyiségű faragott követ, ablakköveket s Gergely mestert 1616. augusztus 14-e előtt lerendelte ide a munkához.

A „képíró” gyulaféhevári foglalkoztatásáról legelőbb a fejedelem 1615. július 10-ről kelt parancsából értesülünk. Kolozsvár főbírájától „mivel a fejevári paloták íratására képírókat hozatott oda” s festékük elfogyott, a fejedelem különböző festékek küldését parancsolja. Itt azonban még csak a paloták (= termek) festéséről van szó. A városi számadáskönyvekben „a képíró” és festékek beküldéséről 1617. július 25 és augusztus 31 között négyszer van följegyzés. A sáfárok bejegyzései 1618-tól 1620-ig „az itt való képírot”, máskor Képíró Istvánt emlegetik, aki valószínűleg Csengeri Képíró Istvánnal volt azonos [Pásztortűz 1927:176–80]. Az 1621–22. évben Bethlen háborúja és felesége betegsége, majd halála miatt a munkálatok, úgy látszik, szüneteltek, de 1622-ben újra megindultak. Augusztus 20-ról Kolozsvárt Pulacher István sáfár számadásában többféle olyan festéket és enyvvet számol el, amit a fejedelem parancsára a fehérvári folyosó festésére vásárolt. Közel ekkorról, 1623. március 13-ról említik először a kolozsvári számadáskönyvek Képíró János Fehérvárra küldését. Ugyanazon hónapban 26-án egy János nevű képíró Kassáról érkezik a városba s vele Kassáról jött sok festéket küldenek Gyulaféhevárra. Az akkori közlekedési viszonyok mellett a két adat esetében alig lehet ugyanazon személyre gondolni, de a kettő közül egyik már lehetett Egerházi János, és az is lehetséges, hogy a gyulaféhevári paloták mennyezetfestményeit éppen akkor készítette. A következő 1624. évben március 27-én „kívről”, talán Kassáról hozatott német asztalosokat és a képírot vitetik műszereikkel három szekeren. Május 19-én lemegy Képíró István, július 12-én „a fejedelem képíróját, és kőműves mesterét” küldik le, július 19-én ismét Képíró István, november 26-án pedig Kassáról jön Fehérvárra menőben minden házanépével a mennyezetcsináló mester. Ez valószínűleg mézsmennyezet (stucco) csináló lehetett.

De nagy a forgalom 1625-ben is. Képíró István március 17-én indul Kolozsvárról Gyulaféhevárra. Május 20-án Kassáról érkeznek képírók, augusztus 21-én német képíró megy át a főváros felé s erről szólnak a számadások október 24- és 25-én is, midőn visszatérőben Bánffy-hunyad felé mennek. Pár nappal előbb, október 14–16-án pedig a sáfárok Pap Györgyről mint a fejedelem képírójáról tesznek említést s ő lehet az is, kiről mint a fejedelem képírójáról ebben az évben december 8-án utoljára emlékeznek meg.

Az 1626. esztendőben új név a Képíró Jakabé, kit január 2-án említnek, midőn Fehérvárra ment. Ekkor újra építkezések folynak a fejedelmi székvárosban. Ezek már a fejedelem második házasságával állottak összefüggésben. Az 1627. és 1628. évi számadáskönyvek nincsenek meg [Vö. Jakab Elek, Kolozsvár története II, 546–9. Jakab azonban a város és a palota építését összefoglalja]. A többi, itt felsorolt adatot mind Kolozsvár város számadáskönyveiből idézem.

ezekből otthonukban is látni óhajtottak valamit. Gyalakúti kúriájuk egyszerűbb épület volt s oda a fejedelmi paloták díszéből kevés férhetett volna el. Ellenben a tágas gyalakúti templomban egész termek, szobák és folyosók mennyezetdíszeit alkalmazni lehetett. És ha otthonukban az irigység és rosszakarat gáncoskodhatott is volna a fejedelmi palota díszítményeinek alkalmazásáért: a templom díszítésénél aligha akadhatott ezért kifogás. Itt együtt szolgálhatták a szép díszítmények Gáspár Jánosnak és feleségének Isten iránti háláját és hódolatát s fejedelmi uruknak és udvari szereplésük és szolgálatuk boldog éveinek kedves és hálás emlékezetét.

Bethlen Gábor udvari mennyezetfestője MEZÖBÁNDI EGERHÁZI, másképen KÉPIRÓ JÁNOS nevét már közel félszázada, hogy újra ismerjük.⁵⁰ Személyéről és alkotásairól azonban alig tudunk többet annál, amennyit címeres nemeslevele mond. De ez szerencséjére épen udvari műveit emeli ki s külön megemlíti érdemei felsorolásában azt is, hogy számos nagy embernek dolgozott. Ezek sorába pedig, a körülmények ismeretében nyugodtan számíthatjuk Gáspár János udvarmestert és portai követet.

EGERHÁZI JÁNOS családja régi mezőbándi székely nemes család volt, melyből EGERHÁZI BALÁZS, – valószínűleg művészünk apja, vagy apjának testvére – 1609. február 9-én Báthory Gábor fejedelemtől nyert először címeres nemeslevelet.⁵¹ A gyermek –

⁵⁰ Sz. F., Egy ismeretlen erdélyi művésztől: EM. 1902:106–8. A névbetűk Szász Ferenc akkor marosvásárhelyi helyettes, később hosszabb ideig újverbászi áll. főgimn. rendes tanár nevét rejtik, ki sok viszonytagság után, az 1930-as évek végén mint nyugalmazott szerb állami főgimnáziumi tanár Újvidéken halt meg. Szép belsőségét és házat az ottani magyar református árvaházra hagyta. Szász Ferenc buzgó tagja volt az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek, s résztvett az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltári gyűjtőmunkájában. Ő szerezte meg szülőföldjéről, Mezőbándról, a mezőbándi Kováts-, és a mezőbándi Egerházy-család két levelesládáját (1905). Az utóbbiból másolta és adta ki a család két címeres nemeslevele lényeg-szövegét. A két címereslevelet bemutatásra elhozta Kolozsvárra s akkor volt alkalmam látni Egerházy Képiró János nemeslevelén a művész elmosódott címerrajzát. A két Egerházy címerlevél azonban nem került be az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárába, hanem Egerházy Lajos akkori tordai református pap vette magához, ki később papi állásától megválva, Budapestre költözött s magával vitte családját e két szép emlékét is. A családnak tudtommal ő volt utolsó férfitagja. Szász F. id. szövegekölésében több hiba s a címerleírásban egy egész nyomtatott sornyi kihagyás van. A szöveget javítva és K. Sebestyén József címerrajzával I. újra kiadva Sándor Imre, Címerlevelek II, 10–1. Mivel azonban akkor az eredeti nem állott rendelkezésre ebben a szövegben is maradtak hibák.

⁵¹ Sándor Imre, i. m. I, 34–5. – Ugyanez az Egerházy Balázs a Basta-féle székely összeírásokban Bándról 1602. augusztus 16-án és 1603.

amint látszik – oly korán elkerülhetett a szülői háztól, hogy épen csak tudhatott erről a nemeslevélről, de nem volt birtokában annak, s így I. Rákóczi György fejedelem Váradon, 1631. március 29-én újra címeres nemességgel tüntette ki. Ez az oklevél elmondja, hogy az ifjú nemes EGERHÁZI JÁNOS már gyermekségében tanulásra adta magát s a festőművészetben nagy előhaladást tett. Több kiváló embernek, de különösen Bethlen Gábor fejedelemnek dolgozott s kitűnt az arany, ezüst s velük a különböző választékos színek kezelésében és csodálatos alkalmazásában. A nemeslevél külön kiemeli, hogy ő festette a fejedelem alvinci és gyulafehérvári palotáinak mennyezetét; de ezen kívül ő javította ki a gyulafehérvári kisebb torony óráköreit, azok számjegyeit, a torony fedelét pedig zöldre festette. Ezekért s még nagyobb alkotásokra jogosító tehetségéért a fejedelem újra nemesítette, művészi címerrel ajándékozta meg, s ennek megfestését is reábizta.

Egerházi élete további folyásáról nagyon keveset tudunk.⁵² Úgy látszik, hogy hosszabb ideig, sőt az 1630-as évektől valószínűleg állandóan Kolozsvárt lakott, s innen csak idősebb korában tért haza szülőföldjére, kis birtokára. Marosszék egyik jegyzőkönyvében 1647. április 26-áról fennmaradt az az adat róla, melyben brenhidai Huszár Mátyás marosszéki főkapitány kívánságára Mezőbándra való hazatérésre, ottlakásra és az ezzel járó katonai szolgálatra kötelezte magát. Csak így juthatott hozzá ősi

február 7-én mint szabados fordul elő. Az utóbbiban nevét Egerszeginek írták el. Az összeíró tévedése könnyen megmagyarázható abból, hogy Egerszeg nevű községből akkor is írt össze lakókat, Egerháza pedig, mely a hagyomány szerint Mezőbándba olvadt, már akkor rég nem szerepelt [SzékOkl. V, 326 és 280. – Orbán Balázs, i. m. IV, 207].

⁵² Kelemen L., Mezőbándi Egerházi János: Művészet 1911:393. 1. – A kolozsvári városi számadáskönyvekben 1620 és 1650 közt előforduló képírók közt több Képíró János szerepel, de Egerházi néven egy se. A város 1587-től 1614-ig, majd 1638-tól folytatódó polgárkönyvében neve nem fordul elő. Lehet, hogy éppen az 1615–38-i ma hiányzó polgárkönyvbe írhatták be. Az Egerházi név nem szerepel az unitárius egyházközségnek abban a számadáskönyvében sem, ahova a halottakért való harangozás költségeit beírták. Egerházi ugyan református volt, de mivel Kolozsvárt akkor csak az unitáriusoknak voltak harangjai, minden halotti harangoztatást ide írtak be. A művész neve nem fordul elő a mezőbándi Egerházy család levelesládája darabjaiban, de nem az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárának azokban a családi levéltáraiban sem, melyekben több-kevesebb mezőbándi anyag található. Ilyenek a mezőbándi Kováts család levelesládája, a szárhegyi gr. Lázár, a cegei gr. Wass és a Berzentzey levéltár. Valószínű, hogy a városi törvénykezési jegyzőkönyvekben hosszabb ottlakása mellett a neve előfordul, de ezek a jegyzőkönyvek a román Állami Kerületi Levéltár anyagában most nem hozzáférhetők.

örökségéhez, melyet odáig kevéssel azelőtt meghalt testvérével, Egerházi István használt.⁵³ Azonban még az sem bizonyos, hogy akkor valóban hazaköltözött. Nevével 1647 után többé nem találkozunk.⁵⁴

Kétségtelen, hogy amíg élt, bő alkalma volt művészetét gyakorolni. Az az emberöltő, mely Bethlen Gábor trónján való megszilárdulásától I. Rákóczi György haláláig (1616–1648) tartott, a belső békével járó föllendülés s vele az alkotások kora volt. Egerházi János java-férfikorában a kastélyok és udvarházak egész sora épült, másokat pedig akkor javítottak, bővítettek, vagy alakították.⁵⁵ Bizonyosnak vehetjük, hogy ezek közül többenél

⁵³ Benkő Károly, Marosszék 312–3.

⁵⁴ Nem lehetetlen, hogy az 1648-i pestisjárványnak esett áldozatul.

⁵⁵ Ekkor építtette Bethlen István, a fejedelem öccse a Kisküküllő-völgy egyik völgylépcsőjére (terrasz) Küküllővár szép várkastélyát, melyet azóta szakírók is helyi ismeretek hiányában annyiszor összetévesztettek a másik, rég elpusztult Küküllővárral, mely a mai vasúti állomás közelében, a Kisküküllő völgyében állott. Román Cetate de baltă neve mocsári, vízi várat jelent. Küküllővárat mint birtokot a XVII. százév elejéről szóló oklevelek 1616-ban még udvarházzal (cum domo seu curia) 1624 után már várral (cum arce) emlegetik. A vár építése tehát bizonyára e két időpont közé, valószínűleg Bethlen István kormányzósága idejére esett. Ugyaninnen a református templom elpusztult régi feliratát megőrizte a küküllői református egyházmegye jegyzőkönyvéből az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltára. Ez a mennyezet is valószínűleg a patronus, Bethlen István költségén készülvén, Egerházi munkája lehetett, aki a vár felső emeletének azóta elpusztult mennyezetén is dolgozhatott. Ekkor épült az Olt mellett Alsórákos szép Sükösd-kastélya, melynek emléktáblája a bevezést 1624. május 9-re jelzi [Orbán B., i. m. I, 201]. Fiadfalván, Székelykeresztúr mellett Geréb András 1625. augusztus 8-a előtt építtette újra erődített kúriáját. Gyergyóban 1631–32-ben bővítette ki Lázár István várszerű kastélyát [Kelemen L., A szászhegyi romkastély: Művészeti Szalon III, 8–9. sz. 5–9], Udvarhelyszéken, Szentdemeteren pedig 1635-ben épült a Balási-kastély egy része [Orbán B., i. m. I, 158]. Hunyadmegyében Gyulai Ferenc 1638-ban emeltette Marosnémetiben erősített kastélyát. Évszámát majd kétszáz év után gr. Gyulai Lajos új kastélya építésekor írta fel naplójába. Bethlen János 1640–41 körül építtette és bővítette kinbúni kastélyát [Lukinich Imre, i. m. 183]. Ezekon kívül azonban a Kolozsvár városi számadáskönyvek adatai szerint többször építkezések folytak 1615 és 1650 között a fejedelmi és kincstári birtokok közül Gyulafehérvárt, Déván, Fogarason, Szamosújvárt, Vajdahunyadon, Görgényben és Radnóton. De mivel Bethlen Gábor és I. Rákóczi György idejében Magyarországból tekintélyes rész tartozott e nagy fejedelmek uralma alá, az ilyen művészek munkaterülete is megnőtt. Éppen a kolozsvári számadáskönyvek adataiból látszik, hogy erdélyi mesterek és művészek ebben az időben sűrűn járnak a Partiumba, sőt a Felvidékre, viszont a Felvidéknek, sőt külföldieknek Erdéllyel való érintkezése is megnőtt. Ekkor épült újra és bővült Szatmár megyében Aranyosmedgyes szép kastélya is. Sárospatak várában pedig az egyik palota éppen úgy volt kifestve képekkel, mint Gyulafehérvárt az ebédlő [Czakó Elemér, Céhbeli képírók Kolozsvárt: EM. 1908:36].

dolgozott s valószínűleg templomi mennyezetfestményeket is készíthetett még, de ma már csak az egyetlen gyalakútit ismerjük belőlük, mely így ezen a téren a Sybilla-könyvek szerepét tölti be. Ez a legszebb reánk maradt Bethlen Gábor korabeli erdélyi magyar mennyezetfestmény s mivel – a kifejtett okok alapján – mintakincsében valószínűleg a fejedelmi paloták mennyezetmintáit és színeit őrizte meg, kegyeleti értéke versenyez iparművészeti becsével.

Részlet a pókai mennyezetről. 1666.

Mindezek után megállapíthatjuk, hogy a gyalakúti mennyezet mindenként társtalan. A korban hozzá legközelebb álló ismert mennyezet-, karzat- és paddíszítésekben ezek a minták és színek nem szerepelnek. A csíkdelnei renaissance mennyezettel pedig csak stílusa közös, kora közeli, színezése se rokon, azonos díszítményük egyetlenegy sincsen s forrásuk se azonos. A gyalakúti mennyezet díszítményeinek egy része azonban emlékeztet GYULAFEHÉRVÁRI CÍMERÍRÓ PÁL deáknak, de még inkább Báthory Zsigmond egyik olasz címerfestőjének a XVII. század elején használt néhány címeres levéldíszítő motívumára és színére⁵⁶ s egykorú betűdíszítményekre.

⁵⁶ Kelemen L., Gyulafehérvári Pál deák: Művészet 1908:208–9. – Számos szép művét az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában és a Magyar Genealógiai és Heraldikai Társaságnak 1933-ban Budapesten, az

Az erdélyi mennyezetanyag sajnálatos pusztulása miatt ma már azt is lehetetlen megállapítani, hogy a gyalakúti mennyezet festőjének mintakincséből és színeiből mi és hogyan vándorolt, meddig és hol élt tovább. Egyik motívumára több változatban reáismerünk a magyarfülpösi 1642-i mennyezetten.⁵⁷ A színek azonban itt egészen mások. A 8. és 9. sor ismétlődő nagy akan-tusz-féle virágja körkeretbe foglalva és tulipándíszektől környezve a pókai mennyezetten tartott fenn emlékeztető motívumot s rokon díszítményekkel a szentgericei és a felsőboldogaszszonyfalvi mennyezetten is találkozunk.⁵⁸ Ez az egyezés azonban mindkét helyen lehet valamely közös forrás eredménye is. Pedig biztosra vehetjük, hogy a szép minták és színek sok helyen csábíthatták utánpótlásra a templomok, kastélyok és udvarházak mennyezet-, karzat- és padfestőit, főleg az asztalosokat, kikre az iparművészetnek ez az ága a XVII. század közepétől egészen reájuk maradt. Ha egy vagy másfél századdal korábban ébredtünk volna a mennyezetminták feldolgozására, akkor ma bizonyára nem föltevésekkel és következtetésekkel, hanem példákkal tudnánk Bethlen Gábor mennyezetfestőjének műveiről és hatásától beszámolni.

4.

Az idősorban következő erdélyi magyar mennyezetfestmények közül még kettő származik a Bethlen Gábor fejedelemsége két utolsó évéből. Közülök a régebbi a háromszékmegyei gelencei római katolikus templom hajójáé 1628-ból. A vaskos, kövér, részint már barokkba hajló minták s a fakult, de jó és elég összhangzatos színek minden valószínűséggel brassói szász asztalosfestőtől származnak.⁵⁹

Iparművészeti Múzeumban rendezett kiállításán láthattam. Nem tartható kizártnak, hogy Egerházi János esetleg mint gyulafehérvári tanuló, vagy ha nem mint mennyezetfestő ismerhette a kiváló mester vagy olasz kartársa mintáit és színeit.

⁵⁷ Közlemények az Erd. Nemz. Múz. Tört., Művészeti és Néprajzi Tárából. 1944:119 kk. A gyalakúti mennyezet negyedik sorának 3., 4., 5., 8. és az 5. sorának 7. tábláján. A magyarfülpösi mennyezetten főleg a címertábla szomszédjában és felső sarkánál elhelyezett két tábla díszé, de változatok előfordulnak más táblákon is [L. i. h. ¹⁸ jegyzetét].

⁵⁸ Kelemen L., Református templomi mennyezet és karfestmények; Erd. Magy. Ref. Naptár 1939. 6. Összehasonlító anyagul közöljük ezt a szép mintát, melynek képdúca átengedését a tancsi alakos mintával együtt az Erdélyi Református Egyházkerület Iratterjesztőjének s dr. Darkó Ákos tanácsosnak köszönjük.

⁵⁹ Erre mutat Brassó városának a mennyezettáblák egyikén alkalmazott címere is. A mennyezetet csak K. Sebestyén József rajzaiból,

Az udvarhelymegyei Farcád református templomának korban ezután sorakozó 1629. évi egyszerűbb festett mennyezetéről pedig ORBÁN BALÁZS híradásán kívül⁶⁰, csak DEBRECENI LÁSZLÓ egy összeállításából van tudomásom, de se mintáiról, se színeiről részletesen nem tudok.

A közvetlenül ezek után jövő udvarhelymegyei székelydályai református templom 1630-ban készült mennyezete már valószínűleg szász asztalos-munka.⁶¹

A templomhajót fenn egészen betöltő minták egy része itt is barokkos s az egész erős ellentéte a szentély boltsüvegeit díszítő gyönyörű művészi freskónak, mely a XVI. század elejére valló gazdag stilizált növényi és címerdíszítéssel a legszebb ilyenemű erdélyi emlékünknél.⁶²

A székelydályai deszkamennyezet, mely hosszában 8, szélességében 7 kazettasorával a közepes nagyságú mennyezeteink közé tartozik, iparművészeti nézőpontból sem emelkedik felül a közepszerűségen. Mesterség-munkája, szerkezeti megépítése, anyag- és térbeosztása, sőt sajátos festéstechnikája is szakképzett mesteremberre vall, akinek lelkét azonban nem ihlette a művészet géniusza. Mélyített kazetta-négyszögeit jól kiképzett színes léckeretelés párkányolja, melyet a mélyítettség fokozására minden négyszögsarkon külön kis levéldíszes négyzetlap ékesít. Ezek között a nyugatról számított 4. és 5. sor közepén két egybevágott négyszög területéből álló téglalapról és a mennyezet teréből ki-függően, csúcsával kelet-nyugatra irányított külön keretben, egy

festett másolatrészeiből s szóbeli közléseiből ismerem. Mivel eredetijét nem láttam, ő pedig ezzel a művel foglalkozni kíván, ezt nem tárgyalom.

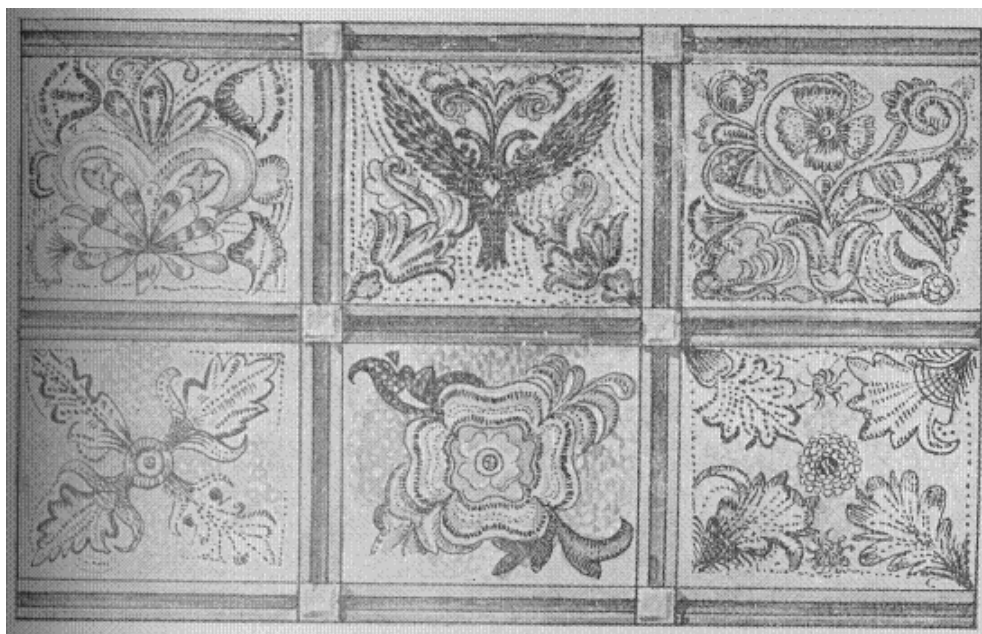
⁶⁰ Orbán Balázs mindössze ennyit ír róla: (a templom) hajóját 1629-ben készült deszkafőlep fűdi [Székelyföld I. 40.]. Mivel Farcád lakossága a mennyezet készültekor mind lófő és szabad székelységből állott, nagyobb vagyónú patronus pedig a faluban nem lakott: valószínű, hogy a szegényebb egyházközség és hívei költségén csak egyszerűbb festett mennyezet készülhetett.

⁶¹ A székelydályai mennyezetéről Orbán Balázs ír legerősebben a Székelyföld leírása I. köt. 178. lapján 2 sorban és 6 sor jegyzetben, hol a felirat egy részét is adja. A mennyezettel először részletesebben Huszka József foglalkozik Magyar díszítő motívumok a Székelyföldön című füzetében (Sepsiszentgyörgy, 1883) 9. és 10. lapján. Leírását és megállapításait negyedszáz év után 1909-ben – műve idézése nélkül – szóról-szóra átvette Malonyay Dezső A magyar nép művészete I. köt. 64. lapján. Még előbb Huszka nyomán ír róla Éber László A magyar iparművészet könyve II. köt. 484. lapján. Itt jegyezzük meg, hogy az összes minták szabadkézzel készültek.

⁶² Balogh Jolán, Az erdélyi renaissance. I. 117–8. és 301. Itt adja irodalmát is. Képei i. h. 192–5. sz. alatt.

négyzet szürkés-fehér terében a mű emléktábláját láthatjuk. Ez azonban már az 1860-as évek elején ORBÁN BALÁZS ottjártakor annyira kopott volt, hogy ő is csak elejét tudta kiolvasni ennyiben: „Aedificatum est hoc lacunar in anno Salutis 1630 die XIX Novembris...” Ez után a kurátorok és aedilisek olvashatatlaná kopott nevei állottak.⁶³

A késő őszi idő a befejezés időpontját jelzi s amilyen bágyadt egy ilyen őszi nap, épen olyan ez a mennyezet is. Összes közép-szerű, mind szabadvézi mintáiban nyoma sincs a gyalakúti mennyezet komoly méltóságának, színei pompájának és előkelő finom-

Székelydályai kazettaminták. 1630.

ságának, vagy a csíkdelnei minták könnyedségének és pazar változatosságának. Színei a szentély freskójától kölcsönzött csodaszép élénkzöldön kívül, – mely előbb a gyalakúti mennyezetén s Székelydályán épen utoljára fordul elő az összes erdélyi XVII. századi mennyezetek között, – mind bágyadt, fakó-pirosak, kékek és sárgák, szennyes-szürke körvonalakkal. Hatásukat helyenként

⁶³ Orbán Balázs, i. m. 178. l. ⁹ jegyzet. A felirat következő hat sorából az elsőből *ED.* szótag, a második elejéről *ANDREA...*, végéről *STEPHANU...*, a harmadik sor elején *EDILE.....API*, a negyedik elejéről *SI EST* töredékek, a további 1–2 sorból még ennyi sem olvasható ki. Nem lehetetlen azonban, hogy egy régebbi egyházközségi összeírásban vagy egyházmegyei vizsgálati jegyzőkönyvben a felirat másolata megmaradhatott, s ez esetleg az asztalos-festő nevét is fenn-tartotta.

még gyöngíti különben érdekes és az erdélyi magyar templomokban ismert mennyezetek közül egyedüli pontozásos technikájuk. Néhány átlós elrendezésű nagy, lapos, káposztalevélszerű akantusz-dísz hol a kazetták körmotívumos központjából indul, hol a sarkokból fordul egy-egy lelketlen központi kördíszítmény felé. Másutt nagy négyszirmú rózsavirág laposodik, melyből az átlók irányába esetlen mellékdíszítmények nyúlnak ki. Újra más táblán ezek körszeletesen alakított változata ismét csak gyengébb szomszéddíszítményeinél ha jobb, de végeredményében csaknem valamennyi sivár mesteremberi világba vezet. Ezeknél valamivel különbek azok a minták, melyek középvonalirányos nagy, legyezős vagy pávatollszemes stilizált virágpárjaikkal oltári és úrasztali terítőkön még másfélszáz év múlva is Erdély-szerte élnek. De ugyanez mondható értékelésül a feliratos kazetta szomszéd szegfűs mintájáról és az orgona felé jutó változatosabb virágdíszekről, melyek jobb színekkel és nem pontozásos technikával jóval mutatósabbak lehetnének és jobban érvényesülnének. És végül külön is meg kell említenünk az erdélyi magyar mennyezetek közül legegőbb itt feltűnő kétfejű sast. Ez azonban nem címer. A kazetta két alsó sarkából kinövő virágon áll s törzséből a két nyaka közül egy kétfelé kacsosan hajló akantuszszerű díszítés nő ki. Maga a sas egészében stilizált, szimmetrikus állat, magasra feszített szárnyakkal, de részleteiben már természetes ábrázolású, sűrű szárnytollakkal, s a szárny egy részében csigába sodródó tollesoportokkal, nyakán egy szívdíszítménnyel.⁶⁴ Oly sajátos, keleties ábrázolás, mintha a festő valami örmény vagy perzsa kéziratból kölcsönözte volna.

Mindamellet azonban, hogy a székelydályai mennyezetet se mintakincsében, se színeiben vagy technikájában nem mondhatjuk nagyértékűnek, mégis van becse és jelentősége. Sajnos, a feliratos táblájáról nem tudható meg a festő neve, s így e felől tájékoztatlanul hagy. Motívumai és technikája nem egyeznek sem az eddig tárgyalt magyar mennyezetekével, sem a valószínűleg vagy biztosan szász asztalosok által alkotott közel egykorú művek-

⁶⁴ K. Sebestyén József részletes leírása után. Ez a sas épen a föliratos tábla végénél áll, melynek az asztalos kétökölnyi nagy, cikkesen esztergályozott és festett izmos gombbal is külön díszet adott. A táblának az orgona felé eső másik végénél barokkos, paizsban egy kétfülű vázába helyezett virágot láthatunk. Lehetséges, hogy ez címer s ebben az esetben ezen az előkelő helyen olyan személyé vagy családé volna, melynek a mennyezet készíttetésében fő szerepe volt. Azonban Székelydályának a legközelebbi 1627-i lustrakönyvben szereplő lakói közül egyiknek se ismerjük ilyen címerét, s így inkább csak címeralakú díszítménynek tekinthetjük.

kel, mint a szászdaróci szép paddíszítmények⁶⁵ vagy a gelencei mennyezet díszei. Az utóbbiakkal azonban vaskosságukban s levél-ábrázolás-módjukban rokonságot mutatnak. Ezért és azért, mert a reánk maradt szász mintáknak általában jellemző sajátja a teltség és vaskosság, az udvarhelyszéki későbbi mennyezetek székely asztalosainak mintáitól pedig eltérnek: az aránylag közel eső Segesvár valamelyik asztalos-mesterét vélhetjük valószínű szerzőjének. Segesvár és Medgyes ugyanis már a középkortól széles körben hatott templomi és házi bútormívessége alkotásaival, s bár Medgyesen 1601-ben, Segesváron csak 1631-ben alakult meg a külön asztalos céh, kétségtelen, hogy a szászok még Nagy Lajos királytól 1376-ban nyert általános céhkiváltságlevele alapján⁶⁶ mindkét városnak már a középkortól kiváló asztalosai voltak, kik ellátták a környék templomait oltárokkal, díszes faragott és festett padokkal, szószékkoronákkal, ajtókkal és perselyekkel, a városi polgárságot s a vidéki nemességet díszesebb, a népet pedig egyszerűbb bútorokkal. Segesvár a középkortól a bronz- és utóbb a XVI. század közepétől az ónmivességben, majd a XVII. század második negyedétől az asztaloságban a XVIII. század közepéig olyanszerű fontos szerepet töltött be, mint ugyanakkor Kolozsvár az erdélyi kőfaragás történetében. Jóformán a fél Közép-Erdélyt ellátta készítményeivel, s ez a hatás nem korlátozódott csak a templomi felszerelésekre, hanem a megrendelt, vagy a vásárokra hordott házi bútorzat révén még jobban és messzebbre kihatott. Midőn pedig a Segesvárt tanult szászkézdi UMLING LŐRINC 1742-től Kolozsvárra tette át működése színhelyét, egy emberöltőnél tovább elárasztotta mintáival Kolozsvár környékét s főleg Kalotaszeg templomait. A vaskos, kövér szász mennyezet- és bú-

⁶⁵ Szászdaróc bástyákkal és kőfallal övezett gyönyörű román ízlésű templomában egész sorozata van a festett padoknak. Ezekből összehasonlításra közöljük a kolozsvári Fotofilm által fölvetett 1637 és 38-beli padhát-díszítményeket. Egy pillantás elég reájuk, hogy ezek és e közlemény magyar mennyezetfestményeinek mintái közt a sok és éles különbséget meglássuk. A kedves, S alakban hajló kétvirágos minták váltakozó és mindig eltérő szabadkézzel festett virágainak állandó vonása a vaskosság. Csak levéldíszei könnyedek. Ez a vaskosság és kövérség jellemzi ugyanott a későbbi, 1676-i, 1687-i, de még inkább az 1765–68-i, valamint a még későbbi 1796-i és 1815-i pad-díszítményeket is. Ezek ebben a templomban valóságos gyűjteményes kiállításai a segesvári asztalos-mintáknak. Umling Lőrinc 1742 után Kolozsvár környékén, de főleg a Kalotaszegen festett mintáinak alak- és szín-testvérei. Ezeket a mintákat Umling kétségtelenül Segesvárról hozta magával Kolozsvárra.

⁶⁶ Szádeczky Lajos, Iparfejlődés és céhek története Magyarországon II. 324, 337–8.

torvirágok aztán UMLING hasonlónevű fia meg utódai és a kolozsvári magyar asztalosok kezén megkönnyebbedtek, megszépültek. Színük is módosult, s a XVIII. század utolsó negyedében már olyan magyar bútor- és mennyezetvirágokká alakultak, hogy ha nem ismernők fejlődésük menetét és alkotóikat, épen olyan nehezen jönnének reá rokonságukra, mint néha az ugyanazon nagyszülőktől származó először látott unokákéra.

5.

Némi szászos hatás érzik két marosszéki nyárádmenti unitárius templom, a nyárádszentmártoni és a szentgerice⁶⁷ mennyezet néhány mintáján is. Ezeket székely asztalosok készítették. Mivel azonban ismeretes, hogy a szász asztalos céhek magyart nem fogadtak be, így ez a hatás kétségtelenül nem szász mesterség-iskolázás, hanem csak minta-átvételek eredménye. A mennyezetmintákat ugyanis bútorokra is épen úgy alkalmazták, mint ahogy a ládák, szekrények és padládák mintáit reáfestették a mennyezetekre, karzatokra, szószékekre és más templomi bútorokra. A házi bútorok mintái aztán a megrendelések és a vásárok útján szétvándoroltak az országban, és így jóformán szabad prédái lettek az utánzásnak, másolásnak. Ilyen úton kerülhetett néhány szászosnak látszó minta a nyárádszentmártoni mennyezetre is.

Ez a mennyezet – amint a feliratából bizonyos – közvetve épen úgy Ali basa 1661-i erdélyi dűlásának köszönheti létét, mint egykorú társai közül a pókai református templom 1666. évi vagy az enlaki unitárius templom 1668-i híres székelybetűs mennyezetfestményei.⁶⁸

⁶⁷ Nyárádszentmárton a Nagy-Nyárad ága jobb partján, Nyárádszeredától északra 6 km-re, Marosvásárhelytől északkeletre 28, Szentgerice Marosvásárhelytől keletre 15 km távolságra, a Nyárad balpartján fekszik. Nyárádszentmárton régi neve Csíkszentmárton volt. Neve jelentéséről Thury József, A székelyek eredete: EM. 1898:207. és EM. 1945: 65. l.²³ jegyzet.

⁶⁸ A Pókával szomszédos Pókakeresztúron több mint félszáz év előtt, gyermekkoromban néhai Fodor Béla földbirtokos a pókakeresztúri határ legmagasabb pontjáról, – az Ábel csúpjáról, ahol akkor katonai háromszögelési jel is állott, – atyjától hallott hagyományként mutatta azt a Pókán át a balai határon Mezőszentmárton felé vezető útirányt, melyen Ali pasa Sárpatokról a Mezőség felé pusztítani küldött lovascsapata vonult. Akkor ez ott még élő hagyomány volt. Jó negyedszázaddal azután az Erd. Nemz. Múzeum gr. Bánffy II. (Rokonságok) levéltárában megtaláltam marosvásárhelyi Köpeczi Jánosnak Sárpatoki Mártonhoz Vécsről, 1661. október 24-én Husztra írott levelét,

A II. Rákóczi György és a vele szemben álló erdélyi fejedelmek trónküzdelmében a székelység zöme tudvalevőleg Rákóczi pártján volt. Mikor aztán Apafi Mihályt a török Marosvásárhely közelében, a marosszentgyörgyi malomnál az országgyűléssel fejedelemmé választotta,⁶⁹ Rákóczi párthíveinek egy részével különböző okokból a székelység többsége is a Habsburg-birodalom felé hajló Kemény János mellé állott. A török és tatár hadak már azelőtt, 1658-tól kezdve négy év alatt többször és sok helyen pusztítottak Erdélyben.⁷⁰ Most Ali basa újabban is kíméletlenül végigdulatta és égettette a Székelyföld nagyrészét és vele a Mezőség

melyben többek közt Ali csapatainak sárpataki átvonulásáról és gyűjtögetéséről ír. Ennek kivonatát kiadta br. P. Horváth Emil »A Petrichevich-család történetének regesztái« című (Pécs, 1942. VIII. 408. l.) kötete 212–3. lapján. Mivel azonban a kiadvány céljának megfelelően elsősorban a családtörténeti vonatkozásokat tartotta szem előtt, a dúlásról szóló adatokat kihagyta. A kiadvány sajnos – mint általában a regeszták jelentékeny részénél – hiányosan és pontatlanul idézi a levéltári megjelölést is. E cikk szedése közben azonban Köpeczi levelének nagy része megjelent P. Benedek Fidél Tatárbetörés Csíkba 1661. c. munkájában. Kolozsvár, 1945. A leglényegesebb rész tárgyunkra az id. mű 77–78. lapján. L. még: Három újabb erdélyi mennyezetfestésről: EM. 1900:109–10. (Megjegyzendő, hogy itt a szövegben a 110. lapon súlyos értelemzavaró tördelési hiba van. A 110. l. első sorát ugyanis ugyanazon lap második kikezdésébe 7. sorként tördelték be, s így a szöveg ezzel két helyen is értelmetlenné, vagy zavarossá vált). Enlakára: Orbán B., i. m. I, 124. Továbbá Ferenczi Sándor, Az enlaki rovásírásos felirat. Kvár, 1936.

E dúlások egyikének emlékét tartotta fenn a régi szolnokdobokamegyei Somkerék református egyházközségének Bölöni Sámuel pap által 1722-ben kezdett és Szilágyi A. Mihály által 1783-ban megújított jegyzőkönyve, melyben a 66. lapon ez a bejegyzés olvasható: „A templom felső része mennyezetén, mely is tarkán festve vagon, egy táblán homályosan olvashatni ilyen írást: *Tempore transitu Alli / Basmé in terra Dacica / grassantis devastatum / fuit hoc templum / renovatum A. D. 1675 / Regnante Mich. Apaffi / per providentiam Martini Sardi.* A dúlás valószínűleg a török-tatár hadaknak Magyarország felől való visszatérése alkalmából történt. A felirat maga a somkeréki templomból a mennyezetfestményekkel együtt rég eltűnt. – Talán az akkori pusztítások után készült új mennyezet a Szamosújvártól keletre és Bethlentől délre majdnem egyenlő távolságra fekvő mezőségi Vicében is. Ennek datuma 1676. június 12 volt s 1931 nyarán a faluban dúlt nagy tűzvész pusztította el (A somkeréki és vicei adathoz dr. Entz Géza szíveségéből jutottam).

⁶⁹ EOE. XII, 63–4. és Enyedi Lakatos Márton, Emlékezetnek könyve. Közzétette Koncz József, EM. 1901:455.

⁷⁰ Ezekről a pusztításokról legtöbb részletet tartott fenn a segesvári Kraus György krónikája s főleg a délkeleti Erdélyre a brassói krónikák [Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt-Brassó IV–VII. köt] és a magyar források közül hídvégi Nemes János naplója [Tört. Tár. 1902. 249–63. és 375–80]. A török Evlia Cselebi szintén nyújt néhány adatot, de sokszor talányos helynevekkel és túlzott számadatokkal.

keleti felét. Ekkor jártak a Nyárad-völgye egy részében és ezzel Nyárad-, akkori nevén Csík-Szentmártonban, hol az unitárius templomot is leégették, s e pusztulás után néhány évvel, ennek helyreállítási munkálatai során készült az új mennyezet.

Az az istenháza, mely ezt a sok tekintetben érdekes emléket őrizi, még XIII. századi, késő-román ízlésű épület, s Marosszéken, sőt az egész Székelyföldön ma egyedül áll egyenes záródású szentélyével. Négy fióktornyos, zömök kőtornya jóval későbbi építmény a templomnál, mert ennek a XVII. százévben még csak haranglábja volt.⁷¹ A templom nyugati karzatán gótizáló kisbetűs latin felirata szerint⁷² a török úgy elégette ezt a templomot, hogy csak a falai maradtak. Bomlásából – több jóltevő között – TÓTH ISTVÁN⁷³ egyháza szeretetéből azzal emelte ki, hogy befödette, az ifjúság pedig festett karzatot csináltatott bele.⁷⁴ Az ezzel a felirattal szomszédos tábla négyszögén egy festett bokrétát tartó edény oldalán az 1667 évszám a felirat és a festés idejét jelzi.

Ugyanazon évben készült a mennyezet is. Ennek közepén a keletről számított hatodik sorban két tábla szövege mondja el a

⁷¹ Orbán Balázs, i. m. IV. 84. tévesen tartja ezt az egyenes záródású templomot a késő gótika művének s tornyát a templomnál régebbinek. Tévedése főoka az, hogy ezzel a benedekrendi szentélytípussal az egész Székelyföldön nem találkozott, s az előtte szokatlan szentélyforma a kor megítélésénél megtévesztette. Azonban ezt a típust Erdély számos más helyéről ismerjük s utóbb Aranyosszék leírásával kapcsolatban a tordamegyei Gerenden ő is ír már le ilyen templomot [i. m. V. 130–1], bár ott is téves következtetéseket von le. A torony újabb keltére nézve pedig döntő bizonyíték, hogy a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum levéltárának Szentiványi levelei között (Harmos-féle anyag) egy 1629. szeptember 11-én kelt szerződés ügyfelei itt „Czik-Szent-Martomban az haranglábánál, az szentegyház előtt” állapodnak meg Dersi János egy buzaházi öröksége zálogba-adására. A toronynak segesvári kőművessel való építtetésére is adatot olvastam Kolozsvárt, a Magyar Unitárius Egyház levéltárában (melyet évtizedekig kezeltem), de ezt most az óvóintézkedések miatt nehezen hozzáférhető anyagban nem tudtam megtalálni, hogy pontosan idézhessem. A toronyépítés emlékezetem szerint a XVIII. században történt.

⁷² Az 1816-i püspöki vizsgálat jegyzőkönyve a 141. lapon ezt „régibetűvel” írott felírásnak nevezi. Az enlaki templom feliratai is ilyen típusú, de szebb betűvel készültek.

⁷³ Jobbágyfalvi Tóth István régi, előkelő marosszéki család sarja volt, aki 1676-ban Marosszék alkirálybírói tisztét viselte. Mihály testvérével közös, fedeles családi padja 1675-ből ma is megvan a nyárad-szentmártoni templomban. 1663. február 6-án a marosi unitárius partialison elválasztották tőle, a nő súlyos hibájából, feleségét, Várfalvi Erzsébetet. 1674. április 12-től viszont második felesége Gálfalvi Ozdi Zsuzsa ellene indított válópórt [A maroskőri unitárius esperesség 1658-tól kezdődő partialis jkve 22. és 87–100 l.].

⁷⁴ Orbán B., i. m. IV. 85.

csináltatást. Az első négyzeten kettős vonal között két egymásután következő kelet-nyugatra haladó sorban kereken a következő gótizáló kisbetűs felirat olvasható: *Az halhatatlan láthatatlan királynak csak az egy / bölts Istennek ditsőséges és örökké áldandó / nevének tisztességére építetett az egész Ekklésia / költségével* (utána még több olvashatatlan szó). A mellette álló táblán két holdsarló-szerű színes ív áll, melyet az esperesség 1816. évi püspöki vizsgálati jegyzőkönyve szivárványnak nevez.⁷⁵ Ívei fölött újra a már ismert gótizáló hosszúkás betűkkel két sorban ez a distichon olvasható:

*Illius in Laudem reparantur tecta perennem
Qui Deus est solus Primate Causa Boni.*⁷⁶

Ettől egy vonallal elválasztva a felső ív fölött a térben

A: D: 16 / 67 áll.

Az ívek alatt 8 darab kezdetleges rajzú nyolcágú csillag szóródik el, s ezeken alul a tér keretvonalán felül találjuk a mennyezetfestők nevét: *Kozma Mihály Havadi András Asztalosok*, az egyes vonal és a külső kettős keretvonal közötti térben pedig *Sipos János Dékány* nevét.

E feliratokból tehát megállapíthatók a templomjavíttatás, a karzat- és a mennyezetkészíttetés tényezői. Iparművészettörténeti nézőpontból azonban fontosabb, hogy itt egyszerre két asztalosfestő névvel ismerkedünk meg. Sajnos, a pusztán nevükön kívül aztán alig is tudunk valamit róluk, s egyelőre még az se tudható, hogy céhbeli vagy falusi mesterek voltak-e és milyen társas viszonyban álltak egymással. Annyi biztos, hogy a legközelebbi céhes városnak, Marosvásárhelynek, tíz évvel azelőtt, összeírott céhnévsorában nevük nem szerepel.⁷⁷ KOZMA MIHÁLY azonban három

⁷⁵ A szivárványt itt arcus, ív értelemben használják. E jelentésre l. Szabó T. Attila: *Magyar Nyelv* XXXIX (1943), 383–4.

⁷⁶ Ezeken kívül a püspöki vizsgálati jegyzőkönyv 1816-ban még más feliratokat is megörökített, melyekből több most is megvan, de nem tartoznak a mennyezet- és karzatfestmény történetére, s így közlésüket mellőzzük.

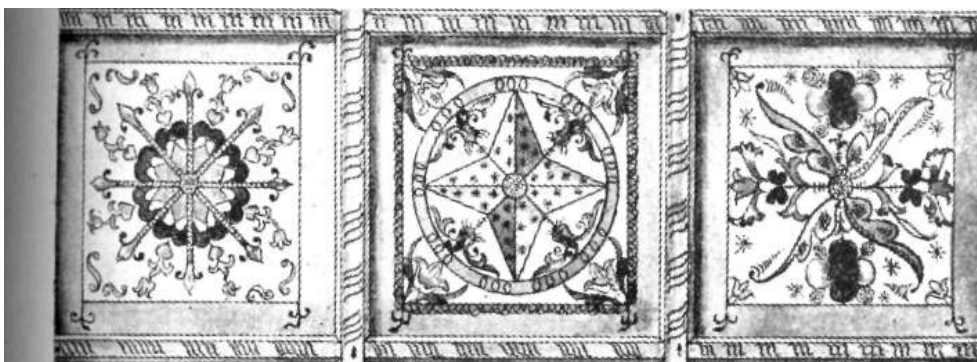
⁷⁷ Az 1657. február 23-án kelt összeírást Marosvásárhely sz. kir. város levéltárából még 1905-ben másoltam. Asztalos csak három szerepel benne: Asztalos György, Tamás és János, s közvetlenül utánuk „extraneusok” névsora következik 23 névvel. Mivel előbb a szabó-céh 25 tagja után álló extraneus-névsorban túlnyomólag vidéki nemesek szerepelnek s az asztalosok után következő névsor is Sámsondy Miklós Deák névvel kezdődik és egyetlen Asztalos vezetéknév vagy melléknevű ember sincs köztük: ezek is bebíró vagy legalább a városban vagy a várban szállástartó nemesek és nem vidéki asztalosok lehettek.

évvel később, midőn társ nélkül festette a szentgericei unitárius templom mennyezetét, GÁLFALVI KOZMA MIHÁLYnak nevezi magát. Ilyen nevű marosszéki, nyárádgálfalvi lófőszékely családot és családtagot már ismerünk, s mivel abból a negyedszáz évből marosszéki adatokban nem találkozunk más ilyen névvel: a személyazonosságot bizonyosnak vehetjük.⁷⁸ HAVADI ANDRÁSRól, aki talán segédje, de a nyárádszentmártoni mennyezet megalkotásában mindenesetre munkatársa volt Kozmának, még ennyit sem tudunk.

A mennyezet a templom hajója hosszában 9, szélességében 7, tehát összesen 63 négyszöglapot foglal el, s így közép nagyságú festett mennyezeteink közé sorolható. Két táblán azonban felirat van s egynek a helye a padlásfölgjárónál üres. Alapszíne szürkés-fehér, mely újkorában talán gyöngyszín lehetett. A 60 festett négyszöglap többségét a középvonalakra helyezett különböző, főleg piros, ritkábban kékes virágok és csokrok, más lapokon levél-díszítmények vagy egyes bútorvirágok, renaissance babérkoszorúba foglalt levélmotívumok töltik be s végül hat táblán az állatvilágból vett ábrázolások is helyet nyertek. Ezek körvonalai mindig feketék. A mennyezet egyik sajátja, hogy három szélső sorában a hajó felől ugyanazon sorokba hármával vagy négyével a főmotívumban azonos mintákat csoportosít, az egyhangúságot azonban a színek cserélésével igyekszik kerülni. E minták között mindjárt legelől egy különösen érdekes régi motívumot: Klevekereteket találunk. Ez a díszítmény eredetileg a lovagi paizs pántolata, de egyszersmind a Rajna és Maas közt a holland határon feküdt klevei tartomány s ennek rég kihalt uralkodó-háza címere volt. E mennyezeten a kazetta-mező közepét egy nyolcszirmú rózsza foglalja el, szívidomú szirmokkal, közepén nyolcágú csillag-

⁷⁸ Küküllő vármegye törvényszéke előtt 1770. szeptember 27-én nemessége igazolásáért perbe fogták Nagy János szászalmási tiszttartót, s perében 1771. december 10-én hoztak ítéletet. Itt már Kozma alias Nagy Jánosként szerepel. A perből kiderül, hogy ősapja Gálfalvi Kozma Mihály volt, ki Marosszék lustra-könyvében már 1647-ben a nemesek közt szerepel. 1665. március 25-ről szerződést mutatott be, mely szerint Kozma Mihály Gálfalváról a Marosvásárhely közelében levő Székesre költözött, de ott is használta régi előnevét. Nagy Erzsébettől való fia volt ifj. Kozma Mihály, kinek Székesen 6 régi ülés helye (antiqua sessio) volt, melyet Kozma, másképp Nagy János örökölt, aki tanúkkal igazolta az említett őstől való leszármazását, s ezen az alapon nemesnek ítélték [Küküllő vm. törvénykezési jkönyve]. Ezekből az adatokból még azt sem lehet biztosan megállapítani, hogy a mennyezetfestő az idősebb, vagy az ifjabb Kozma Mihály volt-e? Abból, hogy az idősebb Kozma Mihály már az 1647-i összeírásban szerepel, s hogy azóta 1770-ig, a szokott genealógiai, 33 éves emberöltős számítással már öt nemzedék élt, az id. Kozma Mihályról látszik valószínűbbnek, hogy 1667–70-ben, mint 40–50 év közötti ember ő dolgozhatott a két tárgyalt mennyezeten.

szirmokat elválasztják egymástól. A szárok pedig egy gyűrűből indulnak s messzire túlnyúlnak a szirmokon. Mindkét szélük felé harántosan, sűrűn csíkozottak és stilizált liliomokban végződnek.⁷⁹ Közeiket stilizált tulipánok, a négyszetsarkokat kacsdiszkek töltik ki. Honnan és hogy vehette a Nyárad-melléki székely asztalos ezt az ősrégi érdekes és festői motívumot, egyelőre megfejtethetlen. Hacsak nem éppen ugyanott vagy valamelyik olyan más templomban volt régebbi mennyezet- vagy karzat motívumaiból, ahol a mennyezet festője előbb dolgozott.⁸⁰ Egyszerűbb csillagos minta ismétlődik a következő sor négyszögein: egy babérmagból díszített körre satnyult keretben a négyágú bethlehemi csillag, melynek központját körbe foglalt apró pikkelyek alkotják. Négy ága

Nyárad-szentmártoni mennyezet-minták. 1667.

felezve váltakozó színű és mindegyik be van hintve sok apró nyolcágú kis csillaggal. E sugarak a középvonalakon hegyesednek s közeiket az átlók irányában stilizált piros virág csinosítja, mellyel szemben mind a négy sarokból stilizált leveles tulipán nyúlik be, a négyszöget pedig apró, satnya levélsor kereteli. A főmintát környező koszorú is olyan teljes kördísszé fejlődött vissza, melynek kötőcsokrai egyszerű O betűkké alakultak, bizonyítva, hogy festőjük a renaissance-koszorút már nem értette meg. Sokkal kedve-

⁷⁹ K. Sebestyén József részletes leírásából. Az érdekes motívumra, nevére és jelentésére ő hívta föl figyelmemet.

⁸⁰ Ez az érdekes és festői motívum régebben is bizonyára sokszor szerepelt még különbözőleg templomokban, de másutt is díszítményül. Mivel Kleve tartománya és városa nem messzi volt attól a területtől, ahonnan az erdélyi szászok egy része a nyelvtörténeti kutatások szerint Erdélybe vándorolt, akár általuk hozott ősmotívumnak is lehetne föltételezni. Szász emlékeinkből azonban régebbi ábrázolásait nem ismerjük, s így hihetőbb, hogy másféle minta-vándorlás terméke és emléke.

sebb és mutatósabb a szomszédban egész táblasor ismétlődő könyved virágdíszre, melyen a négyzet középvonalain szép stilizált levelek között négyszirmú és négy nagy bibéjű virágpárt, másik két középvonalán pedig tulipánszerű kisebb virágokat találunk. Ezek az egész mennyezet legbájosabb mintáinak mondhatók. Központja ezeknek is pikkelyes kör s pikkelyesek a nagyobb virágok bibéji is. Mivel pedig ezekkel a mintákkal s ezzel a jellemző' technikával a KOZMA MIHÁLY által három évvel később festett szentericei mennyezetem nem találkozunk, úgy látszik, hogy ezek HAVADI ANDRÁS művei. Valószínűleg ő készítette a gótizáló betűs feliratokat s a kazetták sajtáságos gótikus kis *m* betűkre emlékeztető egyszerű keretdíszét is, míg a minták többi része – amint látszik – nagyjára KOZMA munkája.

Másik kirívó sajtásága ennek a mennyezetnek, hogy festett kazettáinak többsége nincs kellő összhangban s emellett díszítőmunkái éppen a két feliratos tábla körül – s ezek között is az állatmotívumok még külön – a leggyengébbek. Így mindjárt a mesterek nevét és az évszámot őrző feliratos tábla déli sarkánál egy kezdetleges nyolclevelű központi motívum körül összefonódott kígyó, a feliratos tábla közvetlen szomszédjában pedig páronként egy-egy virágba harapó, összesen négy elrajzolt hal dísztelenkedik. Nem különb a kígyó szomszédjába helyezett, négy nyállal megölt delfin sem, mely ha csúfságáért méltó is lehetett az agyonnyilazásra, kár volt ezt a mennyezetem századokra külön is megörökíteni. Gyarló, a fiait vérével tápláló és itt az anyaszentegyházat jelképező pelikán és egyenesen csúnya a székelyföldi mennyezetek közül korban másodszer itt mutatkozó kétféjű sas is, mely ily állapotában egyáltalán újan sem volt alkalmas azoknak a reményeknek táplálására, melyekért e kortól kezdve asztalos festőink gyakran tették próbára ábrázolásával ecsetjüket és a szemlélő ízlését.⁸¹ Ha azonban ezek az állat-ábrázolások nem is váltak szerzőjük dicsőségére s a mennyezet díszére, a többi közjük ékelődő virágos és leveles minták már jobbak, bár azok se emelkednek fölül a kö-

⁸¹ Ez a motívum az általában ismert erdélyi magyar mennyezetek közül itt fordul elő a székelydályai mennyezet után másodszer. Használata ekkor már a korszemlemben gyökerezett. Erdély tömegei mindeütt elirtóztak és idegenkedtek az 1658-tól 1661-ig annyi pusztítást okozott töröktől, s ösztönösen a hatalmas német-római császárságtól várták védelmüket, melynek címere a kétféjű sas volt. Ezt tették itt a török-tár pusztítás után megújított templom mennyezetére. A mennyezet asztalos-festői azonban nem voltak heraldikusok és tudásuk szerint ábrázolták vágyalmuk címer-madarát. A csúful festett sas itt sem azonos a császárság aureolás sasával. Nincs is paizsba foglalva, s így nem is címer, csak jelvény, vagy inkább vágy-jelkép.

zepszerűség mértékén. A gyarló babérkoszorúval övezett nyolcszirmú nagy bútorrózsa, az évszámos tábla szomszédjába festett szászosan kövér, tespedt, barokkos-ízű tulipánok vagy az óriásivá nagyított kétszínű négyes tölgyfalevél, még mindig elérik s több mintán el is hagyják a székelydályai mennyezet színvonalát. A feliratos kezdő-lap szomszédátlóján pedig a renaissance-babérlevél és bogyókoszorú lendületes mintát foglal körbe. A csavarosvonalú örvénylő, szvasztikás-menetű levelek szinte táncolni látszanak; a keret és a minta még egyaránt jó renaissance-hagyaték.

Az összes minták, a színek és a technika tüzetes vizsgálata alapján részletesebben is el lehetne választani a Nyárádszentmártonban dolgozott két székely asztalos-festő munkáját. Erre pedig a legtöbb és legjobb alapot a KOZMA MIHÁLY által három évvel később készített szentgericei mennyezetfestmény adja.⁸²

6.

A szentgericei unitárius templom, melynek hajóját ezek az érdekes, több esetben ma is élő népies minták díszítik, építészeti formáival a XIV. százév elejére valló csúcsíves épület.⁸³

Tornyot, – mint a marosszéki templomok nagy többségéhez – csak a XVIII. században építettek eléje.⁸⁴ Mai mennyezete előzményeit nem ismerjük, de készítése leginkább azzal függhet össze,

⁸² Ennek taglalásával csak a két mennyezet összes mintái és színei birtokában lehet eredményesen foglalkozni. Ehhez nincs elég anyagom.

⁸³ Képe s a mennyezet közepe tájáról hat egymásmelletti minta megjelent a Művészeti Szalon III (1928). évf. 6–7. száma 8. lapján s Dunky fivérek 1910-i fényképfölvétele után Bíró József, Erdély művészete 208. lapján. Bíró műve 102. lapján – sajnos, éppen az én tévedésem alapján – a nyárádszentmártoni és a szentgericei festőket és műveiket összezavarva, az utóbbit tévesen írja Kozma és Havadi közös munkájának. Említett cikkemben a Művészeti Szalonban (1928. III. 6–7. sz. 6–8. l.) először kísértettem meg a legrégebb erdélyi magyar mennyezetek összefoglalását, a XVII sz. végéig s jegyzeteim egy részét nem találva, Havadi András társszerzőségét téves emlékezés alapján írtam a nyárádszentmártoni helyett a szentgericei templomra. Ugyanott a pókai és nyárádszentmártoni évszám is téves. A XVI. századnak vélt bögözi mennyezet pedig 1724-ből való. Szentgerice történetére l. Orbán Balázs és Benkő Károly sokszor idézett művein kívül Ürmösi Kálmán, A szentgericei unitárius eklézsia története: Keresztény Magvető 1894: 83–93. és 157–68., Kelemen L., Szentgerice: Magyar Nép 1926: 545–6., továbbá Csekme Ádám, A szentgericei ref. egyház története (1934).

⁸⁴ A marosközi unitárius esperesség 1658-tól kezdődő partialis jegyzőkönyvének egy 1671. december 15-én tárgyalt pörében Bonyhai István rektort Karácsonfalvi Balázs pap többek között a fatorony fájának csákánnyal való vagdalásával vádolja [Az id. jkv. 65–8. lapjáról]. A torony csak 1791–92-ben épült [Ürmösi, i. h. 164].

hogy az 1658-tól kezdődő öt súlyos és zavaros évben a háborús pusztítások és kifosztásokkal járt leszegényedés mellett a templomot nem tudták illően karban tartani s a talán már előbb romladozott fedéllel együtt tönkrement a régi mennyezet is. Így a békésebb évek előhaladtával a külső javításokkal együtt kerülhetett sor a belső szépítésre. Ennek teljes elvégzéséhez pedig bizonyára hozzájárult az akkori unitárius pap, SZENTMÁRTONI BÁLINT s az esperes ösztökélő buzdítása és a nem messzi Nyárádszentmárton jó példája is. GÁLFALVI KOZMA MIHÁLY a már ismert mennyezetfestő Szentgerice második szomszédfalujából, az alig 6 km-re fekvő, akkor tiszta unitárius Nyárádgálfalváról származott s bár elköltözött volt már onnan, a környéken ott maradt művészetének, munkájának jó híre s így hívhatták őt az új mennyezet megfestésére. A székely mester aztán itt, egyedül jobbat alkotott, mint társával Nyárádszentmártonban. Ennek a mennyezetnek a mintakincse gazdagabb három évvel idősebb testvérénél s változatos mintáival egységesebb hatást nyújt.

A templomhajó mennyezetét hosszában 11, szélességében 8, összesen tehát 88 négyszög-kazetta foglalja el, melyből csupán a nyugati első sort fedi egyszerű pikkelyes díszítmény s egy padlásfeljáróhelyül üres. A többi a középre helyezett feliratos táblán kívül mind változatos, főleg virág-díszítmények borítják. Hat sor színe élénkebben maradt.⁸⁵ A többi megviseltebb, de az egész általában szép s beázás aránylag csak keveset fakította. Az egésznek alapszíne világos-szürke. A virágok, melyek között szegfűt, tulipánt, ritkábban stilizált rózsákat, szívvirágot találunk legtöbbször, színeikben a karmazsin pirostól a halvány rózsaszínig váltakozva, a sötétkéktől a palaszürkés-kékig, a barna több árnyalatával cserélődnek. A zöld színt a festő kerülte. Mintáit pedig oly változatosan alkalmazta, hogy különben is ritka azonos mintákból sehol se jut kettő egymás mellé, sőt a legtöbbször egymás közelébe se.

A mennyezet latin nyelvű, szép, túlnyomóan nagybetűs felirat-táblája a hatodik sorban a közepén foglal helyet a következő szöveggel:

⁸⁵ Biró Izsák szentgericei unitárius lelkész fölhívta a figyelmemet arra, hogy hat mintasor színe élénkebb a többinél. Én 1916. októberében, épen az oda látszó Bekecs-hegyen folyt harcok idején láttam utoljára a mennyezetet, s akkor nem vettem észre ezt a különbséget, mely lehet egyfelől megújítás, másfelől beázás eredménye; de az se lehetetlen, hogy a mennyezet egy része régebbi. Amennyire azonban ottjártamkor láttam s a rendelkezésemre álló kétféle fényképfölvételről meg lehet ítélni: a mintakincs ugyanazon kornak, stílusnak és mesternek alkotása. A szín-élénkség különbségének oka azonban mindenesetre még tisztázandó kérdés.

*IN HONOREM ET GLORIAM
UNIUS VERI DEI EJUSQUE FI
LY JESU CHRISTI LACUNAR HOC
CE REST AURATUM EST ET TABULIS
GRAPHICIS PICTURATUM ATQUE CO(M)
ASSATU(m) est sex peculiari impe(n)
DIO HUJUSCE TemPLI INDUSTRI
A DECANI AGILIS DOMINI
MICHAELIS SIGMOND AEDIlium
que MICHAELIS KOVACz et JO
HANNIS SZASZ Per MENSA
RIUM MICHAElem KOZma De
GALFALVA. ANNO DO: 1670
Die IIII Men APRIL:*

Alább a kazettakeretben hosszában írva:

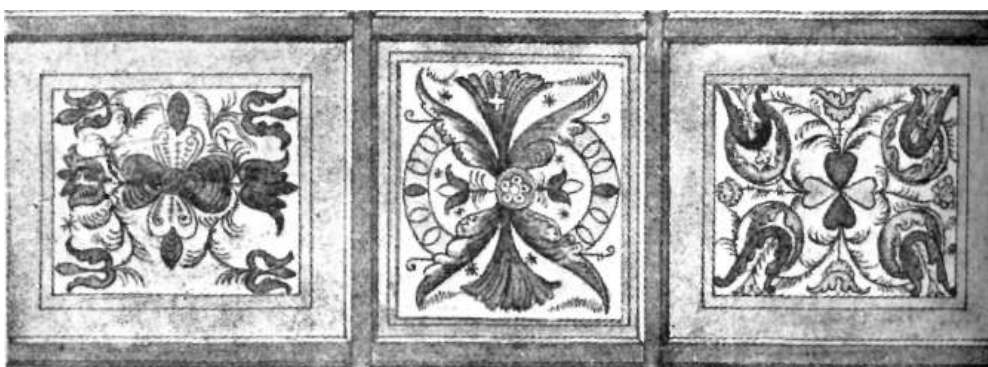
Tempore R. D. VALENTINI SZENTMARTONI.

Megtudjuk tehát ebből, hogy ezt a mennyezetet az Egy igaz Isten és fia, a Jézus Krisztus tiszteletére és dicsőségére az egyház költségével Sigmond Mihály dékán, valamint Kovács Mihály és Szabó János gondnokok idejében GÁLFALVI KOZMA MIHÁLY asztalos festett táblákkal újította meg az Úr 1670. évében, április 4-én, Szentmártoni Bálint (pap) idejében.

Ez a nap abban az évben éppen nagypéntekre esett.⁸⁶ A festőnek tehát a kora-tavaszi napokban kellett a mennyezetet és annak fölrakásával dolgozni, ha ugyan legalább a festő-munka egy részét már az előző őszen nem végezte el. A feliratot nyolc szép változatos virágos festett tábla környezi és csinos a következő többi tábla díszítése is. A Nyárádszentmártonban virágba harapó elrajzolt négy hal itt a hazai lepényhalhoz hasonlít s szabatos rajzával és fekete körvonalával elfogadható díszítő motívumot nyújt. A feliratos tábla alatt közvetlenül álló stilizált renaissance virág- és levéldíszben ráismerünk a gyalakúti, magyarfülpösi és pókai mennyezetek egyik sűrűn előforduló díszítménye vaskosabb, de még mindig jó változatára, mellyel későbbi karzaton és mennyezetten is találkozunk. Több négyzetlapon nagy szegfűszirmos, másutt középvonalasan elhelyezett akantusz, – vagy megnövelt cserlevél-

⁸⁶ Szentpétery Imre, Oklevéltani naptár 88.

minták váltakoznak a közöttük viruló stilizált szegfűkkel és tulipánokkal. Ezek nagyrésze az elég sűrűn jelentkező nagy virágokkal egyszerűbb és elnagyolt bútorminta létére is jól beilleszkedik a mennyezet díszesebb négyzetei sorába, az itt is megjelenő csúf kétfejű sas pedig szinte eltűnik a környező változatos minták sokaságában. Néhány nagyszírmű virág azzal a gondolattal kísért, hogy KOZMA ezeket másodkézből vehette, régi finomabb mintákról. Van köztük olyan is, mely a közeli gyalakúti mennyezet nagy virágaira emlékeztet, de messze áll ezek művészi kivitelétől, a babérlevél és bogyókoszorú pedig itt is épen olyan elsatnyultan jelentkezik, mint a nyárádszentmártoni csillagos nagyminták körül. A legalább 60-féle díszítménnyel a mennyezet gazdag és jó mintájú művek közé tartozik s a nyárádszentmártonival összehason-

Szentgericei kazettadíszítmények. 1670

lítva, megállapíthatjuk, hogy az ott használt minták közül itt többet módosítva alkalmazott. Az örvénylő levélmintánál elhagyta a koszorúkeretet, a nagy tölgyleveleket hegyesebbre vette és kihagyta, illetőleg a sarokban befelé forduló idomtalan tulipánokkal nem a legszerencsésebben helyettesítette átlós irányú virágkíséretüket. Az állati díszítmények itt is gyengék s károsan befolyásolják a mennyezet részlethatását, de itt a nagyobb területen jobban eloszolnak s jobban el is tűnnek. Az a három év, mely a nyárádszentmártoni és a szentgericei mennyezetek készülése közt eltelt, alig mutat KOZMA mesterségében számbavehető változást, de ízlése mintha tisztult volna és több csinos, új minta alkalmazása is emellett tanúskodik. Kár, hogy nem maradt meg tisztán a növényi- és főleg virágmotívumoknál, mert ezekben ügyeskezű mester volt, aki bizonyára még több templomban dolgozhatott, ha munkássága emlékét csak két műve őrizte is meg.

A szentgericei mennyezetrel ugyanegy évből más két udvarhelyszéki székely asztalos-festőnek az eddig tárgyaltaktól merőben különböző művét találjuk az udvarhelymegyei Felsőboldog-asszonyfalva református templomában.

Erről az emlékről is ORBÁN BALÁZS ír lefelőbb és adja a mennyezet két táblájának feliratát, de a festményeket meg sem említi.⁸⁸ Viszont MALONYAY DEZSŐ mintáiból közöl egy kis részletet, de nem ír róluk.

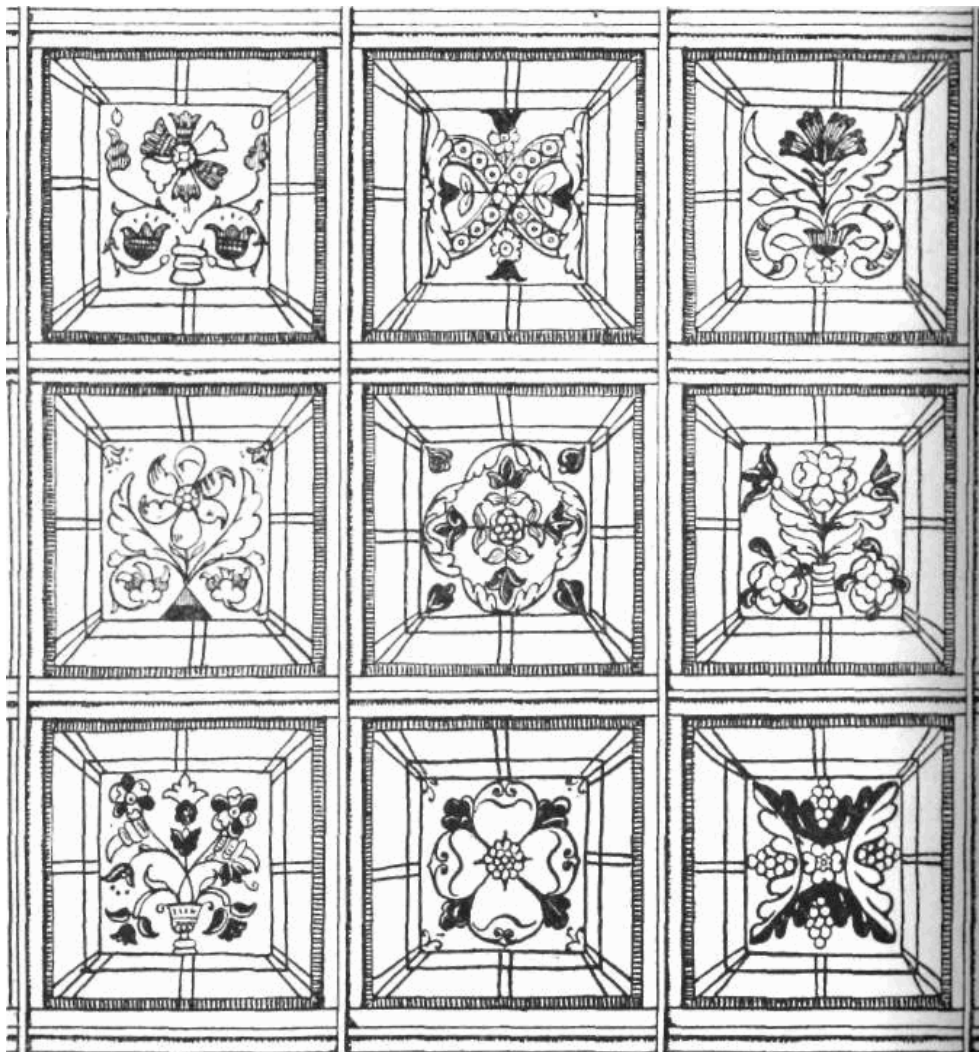
Ez a mennyezetfestmény is régi, valószínűleg a XIII. század második feléből való templom egész hajóját és szentélyét fedi. A hajót hosszában 13, szélességében 7, tehát összesen 91, a szentélyt 56 négyszög és 4 háromszög, tehát összesen 60 festett kazetta, mind összesen 145 festett négyszög és 4 háromszöglap borítja, így ez egyike a Székelyföld, sőt az ország legnagyobb festett mennyezeteinek. Azonban térbeosztásában és kitöltésében, sőt motívumai nagy részében is merőben eltér az eddig tárgyalt mennyezeteiktől s csak térhálózata mutat rokonságot a csíkelnei mennyezetével, anélkül, hogy bármi egyébben hasonlítna hozzá. Mert ha a hálózatról meg is állapítjuk, hogy régi hagyományt hozott tovább, a díszítmény-motívumok között egy sincs a szép csíkelnei mintákból kölcsönözve, s a mindössze egy-két hasonló motívum is csak rokon, de nem másolat. Az első tekintetre szegényesnek és szinte üresnek látszó mennyezet jobban szemügyre véve, térbeosztásában és kitöltésében szinte modern vonásokat és olyan kedves, finom mintákat nyújt, melyek legtöbbször úgy hat, mintha egy szép üveg-festményről másolták volna erre az egyszerű, falusi mennyezetre.

Az egész mennyezet-tér léckeretes kazettáinak belső mezejét két vonal között mintegy 20–25 cm széles sötétebb színű párkány világosabb terű négyzet kereteli, mely mintaházat képez. Az összes kazettatereket pedig festett hálózat szövi át és ez a négyzetlapoknak nagy kettős hatszög keretet s a sarkaiból az átlók irányába befelé keskenyedő hármasszal mélyülő térhatást nyújt. Ebben a világosabb színű belső négyzetben vannak aztán a különböző színes díszítő minták, legtöbbször piros vagy kékes színváltozattal.

Ezek között a szentély és a hajó mennyezetszélein keretdíszül egyszerű színes pikkelyes lapokat is találunk, de közéjük még itt is virágos és leveles motívumok ékelődnek. Ezeknél azonban összemérhetetlenül becsesebb a százat jóval meghaladó különféle csi-

⁸⁷ Orbán B., i. m. I. 40. és Malonyay, i. m. I. 74.

nos, szép, szabadkézi virág- és levélminta. Mértani díszítmény alig fordul elő köztük s azok se egyformák. Ellenben négy- és hatszirmú magános nagyvirágok, a mintaközépen helyezkedő szív, hat vagy nyolcszirmú virágok felé forduló saroklevél vagy virágszirom, bokréták, a középvonalak irányában festett, mindig stili-

Minták a felsőboldogasszonyfalvi mennyezetről. 1670

zált renaissance-tulipánok, szegfűk, ritkábban rózsák rendkívüli változatossággal töltik ki a belső kazettatereket. Ezek kitalálásában vagy alkalmazásában SZOMBATFALVI ASZTALOS JÁNOS és ANDRÁS nemcsak leleményesnek, de szinte kifogyhatatlannak mutatkozik.

A két mester nevét és a mennyezet készülése idejét a templomhajót borító mennyezet-rész közepén, két egymás mellett, de szövegükkel szembefordított következő latin felirat mondja meg:

I.

*Regnante Illustr(issimo)
et Celsissimo Principe
d(omi)no d(omi)no Mich(aele) Apafio
Aedilibus exis(tentibus) Francis
co Dersi et Martino Fűrész
Anno Domini 1670.*

II.

*Erectum est
hoc OPUS per
Joannem & An-
dream Asztalos de
Szombatfalva 1670.*

A mennyezetet tehát Apafi Mihály uralkodása idején Dersi Ferenc és Fűrész Márton gondnokságában, 1670-ben SZOMBATFALVI ASZTALOS JÁNOS és ANDRÁS készítette. Renaissance-paizsba s ezen belül babérkoszorúba foglalva, az 1670 évszám még egyszer előfordul a szentély mennyezetének 5. sora közepén is.

Mivel Felsőboldogasszonyfalván 1670-ben nem lakott nagyobb patronus s a feliratos tábla csak az egyházközség vezetőinek nevét említi, így a mennyezet, bizonyosan a református egyházközség költségén készült. A festő-asztalosok közül pedig csak ASZTALOS JÁNOS-ról ismerünk Szombatfalváról 1672. január 15-ről adatot. Akkor a török portai ökorádó-összeírásakor 6 ökre volt. Ilyen alkalommal szerepel a neve még 1680-ban újra 6, 1683-ban 4 ökörrrel és így falujában a jobb módú székelyek közé tartozott.⁸⁸ Társa SZOMBATFALVI ASZTALOS ANDRÁS, – aki talán testvére, vagy fia lehetett, – már az 1672-i jegyzékben, de a későbbiekben sem szerepel, s így hihetőleg már akkor vagy nem élt, vagy elköltözött Szombatfalváról. Felsőboldogasszonyfalvi művükben mindenesetre változatos, gazdag és leleményes mintakincset hagytak reánk.

8.

Udvarhelyszéki, de más asztalos-festőtől és más iskolából származnak a kolozsmegyei Tancs⁸⁹ református templomának 1676-ban készült különleges mennyezetfestményei. Festőjük neve ugyan

⁸⁸ Gr. Bánffy II. (Rokonságok) lt. Korda iratok. Consignationes et missiles I. Reg. LXXVII. N. eee.

⁸⁹ Tancs a Mezőség keleti szélén, a Kolozsvár–szászrégeni országút közelében, Szászrégentől 15 km-re, északnyugatra fekszik. Középkori csúcsíves templomában a XVI. század elejéről szép renaissance-ízlésű szentségtartó fülke van [Balogh Jolán, Az erdélyi renaissance, I. 95. és 140. kép]. Szószéke 1758-ból Sipos Dávid, a híres kidei kőfaragó műve. A mennyezet felirata szerint „Köblös András idejében Kiss Mihály és Orbán Mártonék egyházfíságokban építettett: Anno Domini 1676 juni 18” [Névkönyv az erdélyi ref. egyházkerület számára. 1894. 21–2]. Itt említjük meg, hogy a somkeréki elpusztult mennyezet is hihetőleg az Ilyés János műve lehetett, akit a közel lakó almásmálomiak talán épen Somkerékről vagy környékéről ismerhettek és 1683-ban így festették

nem szerepel a templom hajójának 65 festett kazettáján, de sajátos mintaállománya, festőmesterségének elég gyakran megnyilvánuló felületessége, ízlésének fogyatékosága és újságként ható alakos, főként emberes és angyalos mintáinak minden más egykorú magyar mennyezet-mintán túlmenő naivsága mind reá vallanak PARAJDI ILYÉS JÁNOSra.

Az ő műveiből a marosszéki éppen ugyancsak 1676-ból eredő nyárádszentimrei mennyezetet ORBÁN BALÁZS ismertette, s ez a leírás nagyjában és lényegében reáillik a tancsi mennyezetre is. E leírás elmondja, hogy a kazettákban „cifra virágok, szent képek, mythosi és történelmi rajzok vannak a legeredetibb kivitelben; pl. a hollón lovagló Nagy Sándor, magyar díszöltönyben zenélő Szent Dávid, szirének, najádok s végre a halálnak rémképe”.⁹⁰ Ezek egy része díszíti vagy díszteleníti a tancsi templom hajójának mennyezet-lapjait is. Nyárádszentimrén a tudatlanság 1900 táján elpusztította ILYÉS JÁNOS nem nagy művészi becsű, de a maga nemében mégis érdekes és jellegzetes mintáit, azonban akkor a legénykarzat nyolc mintája megmaradt belőle, melyekből egyet a felirat foglal el, a többiek pedig a mennyezet-minták egy részét s azok színeit tartották fenn.⁹¹ Ezekből megállapítható, hogy itt szürkés-fehér alapon a kékes és piros szín uralkodott. De volt ILYÉSnek egy harmadik műve is 1682-ből, mely még 1887-ben látható volt a Déstől nem messzi Almásmálom református templomában, hol a mester „Odvarhely székben (lakó) parajdi Ijés János”-nak nevezte magát. Ezen a roskadozott mennyezeten, mely „Hegedüs István uram pénzével” készült, ott volt az iktári Bethlenek két hattyús címere, továbbá egy paizsban két nyílveendővel átszúrt szív, az egyházat jelképező pelikán s egy szarvason ülő férfi, ahogy a „Mint a szép híves patakra a szarvas kívánczik” kezdetű zsoltárt éneklő aztán sárkány, kígyó, stb.⁹² Tehát ILYÉS JÁNOS nemcsak a meny-

vele templomuk új mennyezetét. Egyébként a pókai mennyezetnek az Erdélyi Református Naptárban 1938-ban közölt két társmintája is, melyeket itt most újra nem közlünk – Ilyés János egyes mintáira és festésmodorára emlékeztet.

⁹⁰ Orbán B., i. m. IV, 73. Ez után idézi Biró J., i. m. 102.

⁹¹ Ezeket még 1904 nyarán láttam, a karzat feliratát lejegyeztem s két kazettájáról színes vázlatot rajzoltam. Egyik vázlatról készült az a rajz, mely megjelent a Művészeti Szalon III (1928). évf. 6–7. száma 9. lapján. Az eredeti, különben csinos minta azonban szabálytalanabb volt. Színei: szürke és fehér alapon szürkés-kék levelek, piros tulipánvirágok és bimbók.

⁹² Névkönyv az erd. ref. egyházker. számára. 1887. 6. és Kádár, Szolnok-Doboka vm. monographiája. V, 116. A mennyezet 1901-ben már nem volt meg.

nyezetekre illő virág- és levéldíszítmények, hanem az ő erejét felülmúló emberi alakok festésével is próbálkozott. Így aztán gyarló alkotásai inkább különlegességek, s ha egy-egy képen sajátos ciriles típusú nagybetűvel oda nem írta volna, hogy mit próbált ábrázolni, képeinek egy részéért alighanem mint megfejt-hetetlen képtalányokért állíthatnák a muzsák törvényszéke elé. Annyi bizonyos, hogy ILYÉSnek emberi és túlvilági alakok ábrázolásához elég tudása, a minták összehangolásához kiegyensúlyozott ízlése s a képessége megítéléséhez helyes önbírálata nem volt. Munkáit azonban természetüknél fogva nem lehet magasabb mérték alá vonni, ellenben mint kölcsönhatás- emlékek különös érdekességűek, s ez még külön értéket is ad nekik.

A tancsi mennyezetnek már a képkeretelése is eltér az eddig tárgyalt többi mennyezetétől. Minden kazettát egyszerű, vékony, hármas tagolású léckeret határol, melynek középső, kiemelkedő tagja világosabb. Ezen belül minden kazettán egy kb. 15 cm-nyi széles, festett, barna s kissé bennebb egy jóval vékonyabb és világosabb színsáv alkotja a mintaház belső keretét. Ezt azonban a mennyezet minden mintáján még külön egy összekapcsolódó – és § alakú fehér motívum-láncolat díszíti, a sarkokból pedig az átlók irányában négy egyszerű kacsos dísz nyúlik ki a külső léckeretekig. Az így alkotott mintaházak egy részét aztán oly sajátosan naiv ábrázolások töltik be, mintha azokat festőjük valamelyik XV–XVI. századi orosz képes krónikából, vagy régi liturgikus könyvből kölcsönözte volna. Egyiken Noé bárkája úszik furcsa, kifeszített vitorlával s gályahajtók módjára elhelyezett nyolc emberével. Szomszédjukban ott repül szájában olajággal a Noé galambja, míg alatta újra valami különös tatáros süveggel és bő fehér ruhában, előtte ötsoros olvashatatlan nagybetűs felirattal a festő alighanem Mózeszt vagy Áront, a főpapot ábrázolta. Mellette a másik kazettán primitív angyal áll, kivont pallossal, derékig redőtlen, azon alul három függőleges vonallal jelzett redős fehér ruhában. Szárnyai majdnem egészen betöltik a mintaház felső terét s hogy félreértés ne legyen felőle, a festő oda is írta a fejéhez kétfelé szakítva az *AN-GYAL* nevet. Mellettük meztelen, vézna Ádám és Éva áll a dúsan megrakott paradicsomi almafánál, s Éva már kezében tartja a fára tekerőzött kígyó előtt a tiltott gyümölcsöt. Szomszédjukban egy derékon alul kígyóban folytatódó emberi alak. Nagybetűs magyarázó feliratából az tűnik ki, hogy valami babyloniai vonatkozása akar lenni. Nagy Sándor itt is hollón lovagol s mind ez, mind a többi már leírt és ezen kívül a mennyezetén még szereplő alakos ábrázolás a kezdetlegességben

első tekintetre mind régi román és rutén templomi festményekre vagy mikolai népi metszetekre emlékeztet.

E sajátságos, a magyar és főleg protestáns templomokban idegen szellemű ábrázolások önkéntelenül fölvetik a kérdést, hogy PARAJDI ILYÉS JÁNOS hol tanulta, honnan vette ezeket a mintákat? Hiszen a református és unitárius templomokban az ilyen képeknek annyira nem volt helye, hogy KESERÜI DAJKA JÁNOS és a puritán szellemű, erőszakos GELEJI KATONA ISTVÁN püspöksége alatt alig egy emberöltővel azelőtt, a reformátusoknál még azokat a művészibb értékű falfestményeket is bemeszeltették, melyeket addig a kegyelet – mint a nép képes szent-történeteit – egyes templomokban a megszokás alapján ott megtűrt.⁹³ GELEJI KATONA ISTVÁN azonban 1649-ben meghalt s utódait és egyházát nem sokára súlyosabb élet-, sőt létkérdések foglalkoztatták, s az 1658–61-i többszörös török és tatárdúlások, égetés, rablás, népirtás és rabságbahurcolás sokkal nehezebb gondjai meglazították vagy fölbontották a fegyelem kötelekeit és korlátait ezen a téren is. Az Erdélyben pusztító török és tatár hadak 1661-ben csak a Nagy-Szamos mellékén egyetlen alkalommal több ezer fegyverfogható férfi-foglyot vágtak le, hogy fogyasszák vele Erdély katonai erejét. Százezerre ment az elhurcolt rabok száma, elhajtották az állatállomány nagy részét, az összes fő-folyóvölgyek és fő-útvona-

⁹³ Több azóta feltárt freskó bekarcolt feliratainak tanúsága szerint azokba még – főleg 1630-ig – több helyen különböző látogatók név- és másféle bekarcolásokat tettek. Ezeknek a század második felében már nincs nyoma, ami arra mutat, hogy akkor már a festmények be voltak meszelve s nem kínálkoztak jó alapul a fal-firkálók késeinek. A kolozs-megyei Magyarfenesen a templom 1603-ban még az unitáriusoké volt, negyedszázad múlva már a reformátusoké. Mindkét felekezet hívei meghagyták a szép XIV. századi freskókat. Az első bevésés még 1438-ból való s ezek közé 1630-ban még valaki bevészte a helyi pap és iskolamester nevét. Az 1640-es évektől nincs több évszámos bemetszés. A marostordai Marosszentkirályon 1587-től volt s a szomszéd Marosszentannán is a képeken számos XVI. század második felére, sőt a XVII. elejére valló névbemetszés van. Az unitárius templomok freskói közül Nyárad-szentlászlón 1616-ból volt ily bekarcolás. Az unitáriusok még csak a XVII. század végén intézkedtek az aranyosszéki csegezi templomban a régi pópás képek eltüntetéséről. Írott egyházi tilalmat nem is ismerünk, de valószerűnek látszik, hogy a rendelkezések a püspöki vizsgálatokkal kapcsolatban szóbelileg történhettek, s a XVII. század második harmadában a megviselt képeket már nem védte a reformációt megért patronusok és az öreg nemzedék kegyelete sem, mert ezek odáig kihaltak, s így a képek eltüntetésének már semmi nagyobb akadálya se volt. A tilalom azonban leveles és virágos díszítésekre nem terjedt ki, s azok tovább is készültek.

lak koldusság és siralom völgyévé váltak,⁹⁴ s a leégetett vályog vagy sövényházakból állott falvakban tömérdek helyen szó szerint betelt a török fenyegetés: nagyobb lett a kemence a háznál.⁹⁵ A nyomor és tengődés évei következtek. A megmaradt lakosság elsősorban mindennapi élete előfeltételeit igyekezett megteremteni s évek teltek el, míg saját megélhetését biztosítva a templomok helyrehozására és díszítésére is áldozhatott. A fennmaradt emlékek a viszonyok és az emberek szerint öttől 10–15 évnyninek mutatják azt az időt, mikor ez a munka megindult s a romokon néhol a művészet virágai is kinyíltak. Ekkorra azonban már a szükség rég törvényt bontott, és senki se gondolt a templom díszítésekor mintaválogatásra. Örültek, hogy mennyezetük lehet, s most már az asztalos–festőkre is érvényesült EGERHÁZI JÁNOSnak, Bethlen Gábor mennyezetfestő művészenek jelmondata: *Quod libet – licet*. De a gyarló emberi-alakos minták használatának PARAJDI ILYÉS JÁNOS mennyezeténél más oka is lehet. Az 1658–61-i nagy erdélyi katasztrófa sok helyen s így a két Szamos mentén és a Mezőségen végzetesen meggyengítette a magyarságot. A megmaradt kis-számú nemesség az elpusztult magyar kisenemes-, jobbágy- és zseléltelkekre szívesen látta a túlnyomólag Máramarosból, Kővár vidékéről és Moldvából behúzódó román és rutén települőket, akik aztán negyedszáz év alatt több helyen egészen megváltoztatták a Szamosok vízkörnyékének s vele a Mezőség egy részének néprajzi képét. Ezek a települők egyes helyekre mindjárt kezdetben papokkal jöttek,⁹⁶ vagy megerősödve csakhamar igyekeztek gondoskodni személyi és tárgyi egyházi szükségleteikről. Fölépítették

⁹⁴ Jakó Zsigmond, Belső-Szolnok és Doboka megye magyarsága az újkorban: Szolnok-Doboka magyarsága (szerk.: Szabó T. Attila). Dés-Kvár, 1944. 108. – Evlia Cselebi, ki a Szamos mellett lemészárolt férfifoglyok számát 9000-re teszi, valószínűleg túloz a számban – mint műve több más helyén is –, de az bizonyos, hogy nagyszámú foglyot gyilkoltak le, hogy Kemény János támadása esetén a török táborra ne-hogy veszélyessé válhassanak [Vö. Evlia Cselebi magyarországi utazásai. I, 83]. L. továbbá Makkai László, Északerdély nemzetiségi viszonyainak kialakulása: Hitel VII (1942). 225 kk. – Szabó T. Attila, A románok újkori betelepülése: i. h. 133 kk. – Jakó, A románság megtelepülése az újkorban: Erdély és népei (szerk.: Mályusz Elemér). Bp., 1941, 118 kk. – Uő., Újkori román települések Erdélyben és a Partiumban: Magyarok és románok (szerk.: Deér József és Gáldi László). Bp., 1943. I, 508.

⁹⁵ A ház t. i. földig leégett, összedült, a sütökemence ellenben megmaradt és kiemelkedett a romokból.

⁹⁶ Így mindjárt pappal települt 1674-ben az a 12 Kővár vidéki kisenemes román család, kik Suky Pállal és Mihálllyal 12 évre szerződve a Kis-Szamos terén megalapították Nemeszsukot. A szerződés az Erd. Nemz. Múzeumban a P. Horváth levéltárban D. Nr. 18.

kis, sokszor szép fatemplomaikat s ezeket módjuk és a lehetőség szerint díszítették is. A berendezéshez, díszítéshez sokszor kellett az asztalos, s föltehető, hogy ilyen munkákban a szülőföldjéről messzire el-elvándorolt élelmes székely ILYÉS JÁNOS is résztvett. Számos mennyezet mintájának sajátos, a korabeli magyar festett asztalosemlékek díszítményeitől elütő, idegenszerű, a román és rutén templomok képeire s a mikolai népi fametszetekre emlékeztető stílusa és szelleme, cirill-hatásra valló nagybetűi és képma-gyarázó feliratainak térbeli elhelyezése úgyszólván kínálja azt a föltevést, hogy ő görög-keleti templomokban is dolgozhatott. Mikor aztán református templomokban is munkát vállalt, mint egyszerű falusi mesterember, se nem tudva, se nem törődve az akkor már úgysis feledésbe merült Geleji Katona-féle szigorú puritánsággal, a görög-keleti templomokban megszokott mintáiból néhány ószövetségi képet bevitt református templomok mennyeze-teire is.

Tancson ezek a minták s velük egy táblán a nap, másikon a félhold, majd egy elég gyarló kétfejű sas s még néhány más alakos minta mind a mennyezet közepe táján, a keletről számított három hatos sort terhelik. A többi kazettában aztán gyenge levélküllős koszorú mellett – hol a küllőközökben tulipánok is meghúzódnak – elnagyolt akantusz, vagy más stilizált levélminta mellett akadnak jobb virág- és levéldíszek is. Ezekből külön ki-emeljük a hetedik sornak azt a mintáját, melynek már többször említett O alakú tengelymotívumából kinövő tulipánvirágai itt elrajzoltabbak a szentgericei mennyezet inkább palmettára, mint tulipánra emlékeztető változatánál is. ILYÉS JÁNOS általában meg se értette minden mintáját. Rajzai többször pontatlanok, festésük elnagyolt s mind elpusztult nyárádszentimrei, mind megmaradt tancsi művei egészében az erdélyi renaissance mennyezet-festés hanyatló falusiasságát és több esetben a minták elkorcsosulását képviselik. Emellett azonban, úgy látszik, ez a falusi asztalos elég szerencsés volt ahhoz, hogy nemcsak széles területen találjon munkát és hírnevet, hanem hogy Apafi Mihály fejedelem 1676. február 15-én, tehát még ma ismert munkáinak létrejötte előtt, több rokonával együtt címeres nemességgel tüntesse ki.⁹⁷

⁹⁷ Apafi Mihály 1676. február 15-én Parajdi Ilyés Mártonnak, özv. Sófalvi Fábrián Istvánné Ilyés Anna jobbágyának s ennek fia, Mártonnak, kit asszonya a jobbágyságból fölszabadított s az utóbbi gyermekeinek, Jánosnak és Miklósnak címeres nemességet adott. C. merük kék paizsban álló zöld ruhás férfi, jobbujában kivont kardra szúrt török fejet tart. Eredetije Sepsiszentgyörgyön, a Székely Nemz. Múzeumban hol 1931-ben kivonatoltam. Ezek közül Ilyés János, a Márton fia

A fennebb vizsgált felsőboldogasszonyfalvi mennyezet mintáival egy iskola stílusköréből származik az udvarhelymegyei Kecsedkisfalud⁹⁸ református temploma mintáinak többsége is. Sajnos azonban, a mennyezet megviselt feliratos táblájáról ennek a műnek mesterét egyáltalán, készítési évét pedig pontosan nem lehet megállapítani. De az biztos, hogy az 1690-es években készült,⁹⁹ s kétféle régebbi kazetta díszítményeinek nemcsak tértöltelék jellegű pikkelyes lapjai, hanem más mintái és a színezés is SZOMBATFALVI ASZTALOS ANDRÁS és JÁNOS iskolája és stílusköre felé tájékoztatnak.

lehetne a mi mennyezetfestőnk. Parajdon azonban több Ilyés család élt. Már az 1627-i Bethlen Gábor-féle lustrakönyvben ott találjuk a régi lófők között Illyés Jánost és Mihályt s az özvegyasszonyok között Illyés Istvánnét, János nevű 14 éves fiával. Az itt említett három Ilyés János közül 1627-ben előforduló Ilyés János lófőről szó sem lehet. Márton fia 1676-ban még ifjú ember lehetett, mert neve Udvarhelyszék 1680. és 83. évi török portai ököradó-összeírásában Parajdon nem szerepel. Ha azonban a mi festőnk az 1627-ben még csak 14 éves ifjú Ilyés János lett volna, akkor 1613-ban született volna, s 1676-ban, a tancsi és a nyárádszentimrei mennyezetek és karzat festése évében már 63 éves idős embernek kellett volna lennie. Az 1672-i január 15-i török adó-összeíráskor azonban Ilyés János nevével Parajdon egyáltalán nem találkozunk, s így hihetőbbnek látszik, hogy az 1676-i nemeslevélben szereplő Ilyés János lehetett a mi asztalos-festőnk, aki akkor s a későbbi, 1680. és 1683-i adó-összeírásban is éppen azért nem szerepel, mert mint folyton festegető, vándorló mesterember, nem gazdálkodott önállóan, marhája nem volt, sőt az év nagy részét nem is töltötte otthon. [Az 1627-i lustra-másolat és az 1672., 1680. és 1683-i ököradó-összeírása a gr. Bánffy II. Rokonságok Levéltár I. Reg. 77. eee sz. alatt az Erd. Nemz. Múz. Levéltárában.].

⁹⁸ Kecsedkisfalud Udvarhely megyében, Székelyudvarhelytől 10 km-re északnyugatra, a Nyikó vize egyik jobboldali felső mellékvölgyében, római katolikus és unitárius falvak között fevő református kisközség, mely leánygyházként az ugyanazon völgyben magasabban, domboldalba épült Kecsedhez tartozik. Orbán Balázs említi, hogy Kecsedben egykor két kis patak közt egy dombon régi templom volt, melyet lebontva, anyagát a mai templomhoz használták föl. Kisfaludon bizonyára csak kápolna lehetett. A mai XVII. századvégi kis templom is régi formára – s lehet, hogy épen a korábbi helyére – épült. Az itteni mennyezetfestményekre 1926-ban Gyallay Domokos író és szerkesztő barátom hívta föl legelőbb a figyelmemet. Én a mennyezetet 1938. szeptember 16-án délután Fekete Lászlóval, a kolozsvári Fotofilm vállalat tulajdonosával nézhettem meg, aki akkor annak nagy részét lefényképezte. E tanulmányban ezekből a fölvételekből közlünk.

⁹⁹ Az évszámokból a 16 biztosan olvasható s a harmadik számjegy 9-nek látszik. Az utolsó nagyon lekopott, de nyomai 6 vagy 8 számjegyet sejtetnek. Valamelyik régi anyaegyházközségi könyv, egyházmegyei összeírás vagy másféle másolat fönnttarthatta a teljes feliratot, s ilyen előkerültéből még bizonyosságot remélhetünk. A mostani viszonyok között azonban a kutatás lehetetlen volt.

A XVII. százév végén épült templomocskát, mely ezt az emléket fenntartotta, fák árnyékolják s ezek félhomálya nemcsak a mennyezet feliratának olvasását nehezíti, hanem korlátozza a színek érvényesülését is. A mennyezeten hosszában 14, szélességében 6, összesen tehát 83, az átlagosnál valamivel kisebb méretű festett négyzetet találunk, melyek többsége a XVII. százév utoljáról való, míg kisebb részük az 1815-i javítás idejéből származik.¹⁰⁰ A kétféle minta élesen különbözik egymástól. Közülük a minket most érdeklő mennyezetfestmények hiányosan olvasható felirata a régi formára s részben valószínűleg régi alapokra épült templomban a szentély felől számított harmadik sorban a következő:

*AZ SZENT HÁROMSÁG
 TISZTESSEGERE EPITETETT
 ISTENNEK E SZENT HAZA 16...n
 SZENT JANOS HOVANAK 28 dik napjan
 NEMZETES Ts ... FERENCZ
 TELETEBÖL S AZ KÖRÜL VALO PATRO
 NUSOK SEGITSEGEKKEL KIVALTKEPEN TKS
 NEMZETES KISFALUDI BOLDISÁR URAM
 ÖKELME SZORGALMATOS FÁRADO
 ZASA ALTAL T. NEM[E]S KISFALUDI
 MIHALY ALTAL UTOLSZOR KISFALUDI SZ...
 JANOS (?) ÁLTAL,*

E felirat tulajdonkép a templom építésének, nem a mennyezet festetésének emléke és ilyen romlott alakjában ennek festőjéről nem ad felvilágosítást. Évszáma is csonka, pontos kora tehát bizonytalan s így értéke és ideje felől egyelőre minden irányban csak a mennyezetminták vallomástételére vagyunk utalva. A külső szerkezeti elemek: a kazetta lécezése, térhálózata, de alapszínezése és néhány a motívumaiból is a felsőboldogasszonyfalvi templom 1670-i és a székelyudvarhelyi Jézus-kápolna 1677-i mennyezetéhez áll a legközelebb.¹⁰¹ A kecsedkisfaludi mennyezet mintaházai azonban teltebbek, a virágdíszek zömökebb hatásúak s a pikkelyes

¹⁰⁰ Ezek készültét és idejét a szószék felé eső két tábla e felirata jelzi:

I. tábla: Ezen Tsillag jel / enti a Kisfalu / di szent eklésiát. / A templom uji / tása lett Szász István / Bírósága Idejébe. –

II. tábla: A Tsilag jelenti / az Isten házára / Adakozó jó Segit / tőket. = Anno / 1815 / let Ezen Szép Epités.

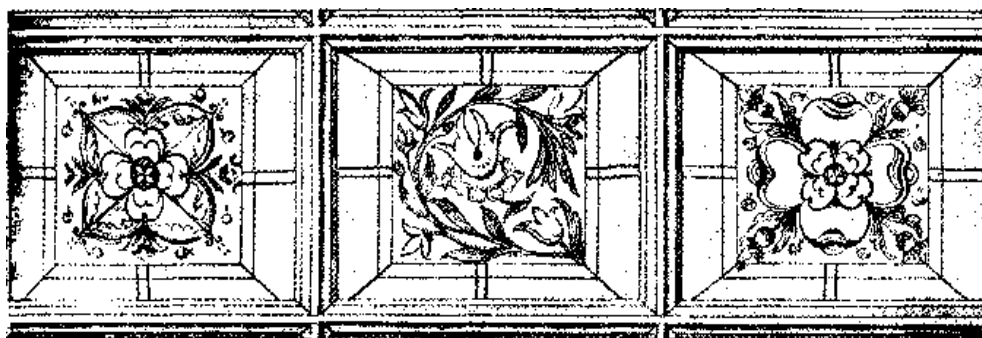
Lehetséges, hogy az 1815-i javítással és foltozással a régi minták egy részét is elmozdították eredeti helyükről.

¹⁰¹ Színes hasonmása a Malonyai, i. m. I. köt. VIII. tábla.

minták bevitele a mennyezettérbe művészileg az egészét részben egyhangúsítja, részint nehézkesé teszi. De ha az iskola azonos is: a térbeosztás, valamint a mintakincs s a felirat betűformáinak különbsége határozottan a mesterek azonossága ellen szól.

A mennyezet nagyrészt tizennégy szétszórtan, de bizonyos tervszerűséggel elhelyezett, piros-fehér pikkelyes díszű táblán kívül ötféle mintatípus foglalja el.

1. Ezekből egy már régi ismerősünk: az a szép renaissance levél- és virágdíszítmény, mely egy nagyjában O idomú középdisz körül alakítva, a gyalakúti, magyarfülpösi, pókai, szentgericei, tancsi s módosulva a felsőboldogasszonyfalvi mennyezetten és a nyárádszentimrei karzaton, de az udvarhelyi Jézus-kápolna min-

Virágdíszítmények a kecsedkisfaludi mennyezetről 1698 (?).

tái közt is és némelyiken többször vagy változatokban is előfordul. Ez a minta itt világosszürke alapon nagy kardviráglevél-szerűleg visszahajló kéesszürke levelek között díszlő tulipánforma szürke virágjával és kékes-fehér O díszítménytagjával, hideg színeivel a mennyezet első és tizedik sorában mindkétszer a 2., 4. és 6. mintaházatot tölti ki, s így hatszor ismétlődik.

2. A másik ritkább és csak négyszer ismétlődő minta¹⁰² árvácskára emlékeztető külső nagy szíromlevelei a négyszögű mintaház középvonalai irányában helyezkednek el, míg szívformán képzett belső sor négy kisebb levele az átlók irányát követi, s ezekkel azonos elhelyezésű a kerek magház körül festett négy apró világosabb levél is. A nagy szíromoktól a mintaház sarkáig az átlókra visszahajlóan, szimmetrikusan festett két levél között makkosan képzett virágdísz tölti ki a tért.

¹⁰² Ez a minta a 10. sor 2. s a 12. sor 1., 3. és 6. kazettájában a közölt képmások között a 3. helyen van. Jellemző járuléka még e mintán a nagyszíromok behajlásánál alkalmazott félkarika s a szíromok mellé szimmetrikusan elhintett páros bogydísz.

3. Ötször fordul elő ismét a 3. és 7. sorban egy olyan 8 szirmú nagyvirág, melynek szívalakú nagyobb szirmai az átlókon, hegyesedő levelei pedig a középvonalon fekszenek.

4. Többször ismétlődik egy nagyszirmú nagyvirág, átlós irányban festett hegyesedő szíromlevelekkel, melyeket belül finom hajlású díszítmény csipkéz s négy középvonal-irányú, szívformán behajtott kisebb szíromlevél kísér. Ezekben pedig ugyanily elhelyezésű kis hegyesedő levélke húzódik meg. A négy nagy szírom közét a középvonalak irányában apró leveles tulipánok töltik ki, melyek térközében a szíromcsúcsok mellett páros apró bogydíszek vannak.¹⁰³

5. Mindezek mellett aztán a fősoroltakkal azonos keretben, térhálózatban és alapszínen az előbbiektől szellemben és vonalvezetésben egészen különböző néhány olyan csigavonalas virágdísz foglal helyet, melyekről első rápillantással vagy fényképük-ről lehetetlen megállapítani, hogy egykorúak-e már fősorolt szomszédaikkal, de más mester művei, – vagy későbbi átfestés szülöttei.¹⁰⁴ A kopottan is szép könnyed minták első tekintetre az eddig elsoroltaknál későbbieknek látszanak, de viszont más és sokkal jobb mesterre vallanak, mint az 1815-beli toldások, melyekből az orgona felől számított 5. sorban két feliratos kazettában két csillag s mellettük négy másban nem rossz, de az előbb felsoroltakat meg sem közelítő minták foglalnak helyet. Ezek készültét két feliratos tábla örökíti meg, amelyek újra az egész templom javítására vonatkoznak s azzal együtt mindössze annak a néhány táblának idejét határozzák meg, melyek már időben és ízlésben nem tartoznak mostani tanulmányunk körébe.

10.

Teljesen más minta- és színvilágba vezetnek a kolozsmegyei kalotaszegi XVII. századi mennyezet-, karzat- és padfestmények.

Ezek közül a legrégebbieknek látszó maradványok Magyarvalkón, a református templom nyugati karzatján húzódnak meg. Még szép, tiszta, nagy stilizált renaissance napraforgó és rózsaszerű minták, sűrű alapon sötétbarna és fekete festéssel. A formák és a motívumok tisztasága alapján koruk a XVII. század közepéig is fölmehet, de valamennyire e század második fele és a XVIII. század első negyede különösen jezsuita nyom-

¹⁰³ Ezt a mintát képünkön az I. tábla mutatja be.

¹⁰⁴ Egyik ily mintát középső rajzmellékletünk ábrázolja.

dáinak napraforgó és rózsavirágaira is emlékeztetnek.¹⁰⁵ Az első tekintetre egyformáknak látszó virágokról a rendelkezésre álló részlet fényképéből tüzetesebb vizsgálat alapján meg lehet állapítani, hogy a szirmok számában és a kísérő motívumokban mind eltérnek egymástól. Azonban azt a benyomást keltik, hogy sablonnal készültek, s bizonyos szellemi rokonságot mutatnak a bánffyahunyadi templom hajójának 1705-ben készült mennyezetmintái egy részével. Mindkét kazettacsoport teljesen más iskola és mesterkör munkája, mint az eddig tárgyalt karzatok és mennyezetek.

De újra eltérnek mind ezektől, mind a többi ismertetett XVII. századi emléktől a szintén kalotaszegi Nádasdaróc református templomának 1686-ból származó padfestményei is. Az eltéréseknek részben történelmi okai vannak s ezekre szükséges néhány vonásban reámutatni.

Kalotaszegnek a Sebes-Körös és az Almás vízkörnyékéhez tartozó része, a régi kalotai főesperesség, a reformációig a nagyváradi püspökség fennhatósága alá tartozott.¹⁰⁶ Ez a körülmény a középkorban kétségtelenül döntőleg hatott a templomok fölszerelésére és belső díszítésére s egy-egy művészetpártoló püspök és a templomokhoz dolgozó nagyváradi iparosok vagy néha művészek a maguk ízlésbélyegét nyomták reá a mennyezetekre, padokra és karzatokra is. A reformáció s utána Basta kora, az 1658–60-ig tartó török-tatár dúlások, majd 1660 után Váradnak a török által történt elfoglalása azonban a török hódoltsággá váló területeken oly tökéletesen elpusztították nemcsak a középkor, hanem a reformáció első századának díszítő emlékeit is, hogy nyomuk se maradt. Az utóbbiakról pedig az írott emlékek még annyira se ismeretesek, mint a régebbiekről. A bizonytalanságnak és a leszegé-

¹⁰⁵ A napraforgó virágoknak mintánként külön 9, 10 és 11 hegyesedő s mindeniknél ugyanannyi kerek szirma van, melyeket egyik kerekded levélen a bibék körül szörszerűen kezelt erős árnyvonalazás jellemez, míg a forgómenetű hegyes szirmlevelek árnyalása a levél-töveknél sötét alapszínből egy-két határozott vonallal történt. Más és más méretű kazettánként a sarkok tulipánszerű kíséretdíszítménye is. Azokon a nagy rózsaszerű mintákon pedig, hol a kerek szirmok uralkodnak s a hegyes szirmlevelek csak másodrendű szerephez jutnak, a kilenc kerek szirmlevelet ugyanannyi hegyesedő levélke kíséri, a sarkokat pedig egy-egy, de mind különböző gránátalmaszerű díszítmény tölti ki. Végül a karzatalj sarokkazettája hasonló rózsaszerű motívumának csak nyolc-nyolc kerek és ugyancsak nyolc-nyolc kisebb szirmlevele van, s a bibe körül is ugyanannyi kis kerek levélke sorakozik.

¹⁰⁶ Bunyitai Vince, A váradi püspökség története. I–III. köt.

nyedésnek ebben a korszakában a hódoltsági területté vált Kalotaszegen az élet mindennapi gondjai teljesen lefoglalták a lelkeket. A súlyos nehézségek között nem volt miből áldozni, s azért nem véletlen, hogy a hódoltság több mint negyedszázadnyi idejéből erről a területről sehol semmi művészi templomi díszítő emlékünkhöz se maradt. Csak évdött, pusztult minden, s ezért érthető, ha a töröktől való megszabadulás első évtizedében a szintén súlyos, de legalább az életet viszonylag biztosabbá emelő helyzetben újra megindult a templomok javítása és díszítése. A török hódoltság idejéről tudjuk, hogy Kalotaszeg Felszegéről, például Gyerőmonostorról egyesek jó száz kilométerre eljártak a váradi vásárookra.¹⁰⁷ A hódoltság megszűntével azonban Kolozsvár újra visszanyerte régi természetes vonzó- és hatókörét, s bizonyosra vehetjük, hogy Kalotaszegnek az a része is, mely valaha egyháziilag Váradhoz tartozott, de a reformáció kezdetétől egy század alatt már elszokott onnan, az egy emberöltőnyire se terjedő hódoltság akadályainak megszűntével szívesebben fordult ide, mint a kétszerte messzebbi s a török uralom következtében iparában is elmaradottabb Várad felé. A viszonyok természetes következményének tarthatjuk tehát, hogy a kolozsvári asztalosok nemcsak bútóripárúknak nyertek most egész Kalotaszegből vásárló közönséget, hanem templomi díszítőművészetük vagy mesterségük tere is kibővült ezzel a területtel.

A legrégebbi e korból reánkmaradt ilyen évszámú kalotaszegi emlékek, a nádasdaróci festett padok éppen az 1687-i német megszállás évéből valók. Nádasdaróc azonban nem tartozott a hódoltsághoz, hanem Kolozsvár hatáskörében maradt. Az is bizonyos, hogy a kalotaszegi nép az Erdélyt megszálló német hadak jöttének éppúgy nem örült, mint a töröknek. Egész faluk futásra és elköltözésre készen, a kortársak leveleinek bizonyossága szerint teljes felbolydulásban, menekülésre felkészülten, szekérháton élve várták bizonytalan sorsukat.¹⁰⁸ Ezt tudva, hihető, hogy a nádasdaróci festett padok 1687-ben még a Habsburg-hadak őszi Erdélybe özönlése előtt s éppen nem a megszállás „öröme” készültek.

Az a református templom, mely e megviselt, de becses emlékeket őriz, késői csúcsíves XV. századi épület. A községtől néhány száz lépés távolságra, külön, egy domblépcsőn áll s szép fekvésével messziről magára vonja a közelben húzódó nádasvölgyi országút

¹⁰⁷ Erd. Nemz. Múz. Lt. Petrichevich-Horváth lt. A. M. nr. 36.

¹⁰⁸ Több levél szól erről Teleki Mihály levelezésének Gergely Sámuelről több, mint tíz év óta sajtó alá készített másolataiban [A Magyar Tud. Akadémia tulajdonában].

és a vasút utasainak figyelmét. Belsejébe lépve pedig XVII. és XVIII. századi padfestményei szolgálnak változatos látványosságul. Ezekből azonban most csak a XVII. századi padfestmények tartoznak reánk.¹⁰⁹

Ezek a templom déli csúcsíves ízlésű bejárata közelébe, két sor pad hátán legyezőszerűleg elhelyezett, megkopott virágos mintákat nyújtanak. Sem a minták, sem a színek nem azonosak a magyarvalkói szép, de sötét színezésű mintákkal, sem a ketesdi és a magyarbikali mennyezet, vagy a vistai karzat mintáival és színeivel, melyekről később lesz szó. Az ismeretlen s minden valószínűséggel kolozsvári asztalosfestő¹¹⁰ semmivel se jelölte a maga nevét. Ehelyett azonban az első padon megkapjuk készítettőjét, s vezeték- és keresztnéve közé ékelve az évszámot a következő elhelyezésben:

Balás ANNO DOMINI 1687 András.

Az utána levő pad nyolc festett mintája is ugyanazon mesteré. Itt a pad készítettőjét már csak nevének *B. A.* kezdőbetűi jelzik. Ezt a BALÁS ANDRÁST pedig a Bánffy Dénes Gyaluhoz tartozó birtokainak úrbéri összeírásából már 1666. június 26-ról ismerjük. Daróci módos jobbágy volt, akit 1670. március 10-én is ott talál-

¹⁰⁹ 1944. szeptember 1. és 2. napján Fekete Lászlóval, a Fotofilm tulajdonosával több kalotaszegi községben és Bánffyhunyon künn járva, Fekete lefényképezte a templomokat, mennyezeteket, szószékkoronákat és padokat is. Sajnos, ezekből éppen a két legbecsesebb lemezcsoporthoz, a bánffyhunyadi és a nádásdaróci 1944. októberében katonák elzárkóztak. Azóta az utazási nehézségek s más akadályok lehetetlenné tették a pótlást, s így a nádásdaróci szép padfestményekről nem tudunk képet adni.

Magukról az egykor díszes padokról Jankó János írt legelőbb 1892-ben. Ő öt padot említ, s szerinte „ezek festése a legnemesebb, legtisztább magyar ornamentika maradványa. Umling soha meg se közelítette ezt a művészetet, párja egész Kalotaszegen nincs. A díszítő kizárólag virágokat használt föl, rózsát, szegfűt, nefelejcsét és tulipánt. Hasonlóan értékeli a szép emléket Malonyai Dezső is. Szerinte „itt a tulipán, a rózsza és a szegfű színeinek összeválogatása szelíd, csoportosításuk ízléses, a munka nemes, tiszta.” Az általa szövegében közölt és ide hivatkozott három mintából azonban kettő nem az ismeretlen 1687-i padfestő műve, hanem Umling Lőrinc 1750-ben készített padelőiből való. Az erd. ref. egyházkerület Névkönyvében 1872-ben Daróc-Bogártelke – akkor 1708-tól – egyesült egyházakról szóló kis monográfia (23–7. l.) tévesen teszi a szószékkorona felirata alapján a mennyezet készítését 1687-re. A *velum* nem mennyezetet, hanem szószék-koronát jelent, s a felirat csak erre vonatkozik.

¹¹⁰ 1750-ben is a kolozsvári Umling Lőrinc festi az új padokat. Később is a környék falvai közül Kis- és Nagypetriben s a messzebb északra eső Bádokban, Babucon, Magyaroklósön vagy a Kapusvölgy falvaiban mind kolozsvári mesterek dolgoztak.

lunk, mindkét alkalommal 8–8 ökör, 4 tehén, előbb 8, aztán 4 disznó s 8, majd 6 kosár méh állatállománnyal. Midőn Bánffy Dénest 1672-ben lefejezték, birtokai közül az addig Gyaluhoz bírt Darócot Vajda László főpostamester kérte zálogos birtokul, de úgy látszik, hogy Naláczi István kapta meg,¹¹¹ s így a szép padok készítése idején BALÁS ANDRÁS már az ő jobbágya lehetett. Földesurai nem laktak a faluban, s ez az egyszerű ember jobban és szebben megörökítette itt nevét urainál, kiknek a templomban semmi emléküik se maradt, míg BALÁS ANDRÁS már még korábban, 1682-ben elkészítette a templom szószékének érdekes barnaszínű, alól fehérrel díszített lapos koronáját is, mely szintén az ő emlékét hirdeti.

* * *

A tárgyaltnál későbbi s azoktól színekben és mintákban újra teljesen eltérő emlékcsoportot képeznek a ketesdi, magyarbikali mennyezetek és a vistai karzatfestmények.¹¹² Mind a három gyalui ASZTALOS JÁNOS műve, 1692-1697- és 1699-ből. Az ő mintáira ismerünk a restaurált sztánai mennyezetet is, de ezen 1743-ban, majd az 1830-as években újra változtatások történtek s csak alapos minta- és színvizsgálat után lehet megállapítani, hogy mi maradt ott az eredetiből s a kétféle átdolgozás mit rontott, vagy változtatott.¹¹³ Abból azonban, hogy nem egészen egy évtizedből három műve maradt, joggal arra lehet következtetni, hogy gyalui ASZTALOS JÁNOS egy időben Kalotaszeg legalább is egy részének épen olyan fölkapott és kedvelt templomi festője volt, mint később Umling Lőrinc.

Művei meghatározásához a kulcsot a vistai legénykarzatnak ez a szépformájú, túlnyomóan kisbetűs felirata adja: *anno Do-*

¹¹¹ Jakó Zsigmond: A gyalui vártartomány urbariumai. 156, 216. Továbbá Kemény József gr., Possessionaria. Comitatus Kolos, Darócnál. Naláczi akkor udvari jószágigazgató volt s 1000 tallér zálogösszegben kapta a falut. Róla fiára, Lajos hunyadmegyei főispánra, s erről Sára leányára, Barcsay Gergelynére szállott.

¹¹² Ketesd Bánffyhunyadtól északnyugatra mintegy 6 km-re, Magyarbikal Bánffyhunyadtól északra, más völgyben, négy km-re, Vista Kolozsvártól nyugatra 16 km-re a Nádaspatak egyik mellékvölgyében fekvő kisközség.

¹¹³ Malonyai, i. m. 72. lapján közöl a sztánai mintákból négyet, fényképfölvételben. Én 1941-ben láttam a festményeket. Gy. Asztalos János mintái, de se eredeti festése évének nincs adata, se az nem állapítható meg futólagos szemléletre, hogy az átdolgozás milyen méretű. Az egyházközségnél XVII. századi vagy XVIII. század első negyedéből származó adatok nincsenek, pedig rendkívül fontos lenne tudni, hogy gyalui Asztalos János általában meddig s ezen a művén mikor dolgozott.

mini 1699. Az istenhazanak Ekességere. Az Legenyek csinál(ta)ttak. Istenhez Valo Jo indulattyokbol Birajok volt Barta Janos Uram. Istene Legyen a Dicsossegh menyben es it Ez Földön. Gyaluban lako Aztalos Janos Munkaja; Ez; Bekesség ez Szent haznak.

A vistai felirat útján a minták és színek azonossága nyomán aztán még 1925-ben¹¹⁴ sikerült meghatározni, hogy a MALONYAI DEZSŐ által A magyar nép művészete I. kötetében, színes hasonmásban teljesen kiadott egyetlen erdélyi mennyezetfestmény¹¹⁵ az ő műve, s ugyanezen alapon DEBRECZENI LÁSZLÓ 1928-ban ezt megállapította az általa akkor fölfedezett ketesdi mennyezetéről is. Ez az utóbbi munka egy kis középkori csúcsíves ízlésű templom mennyezetét díszítette, de nagyon megviselte az idő. Legrégibb és leggyengébb ismert műve mesterünknek, 1692-ből. Kopott mintáinak egy részét azonban kegyeletből akkor is fölrakták a templomba, mikor azt megújítva és kibővítve 1930 után híres, szép és nagy fatornyá helyett kőtoronnyal látták el.¹¹⁶ Mivel Ketesd a mennyezet készülte idején már századok óta a Bánffyák kis jobbágyfaluja volt, azonban földesurak itt nem laktak: a mennyezetet kétségtelenül a református egyházközség jobbágy népe készítette. Mintái és színei azonosak a magyarbikaliakkal s ezért az erre vonatkozó észrevételeink a mintákra és értékelésre nézve nagyjában a ketesdi emlékekre is azonosak.

Maga a magyarbikali református templom egyike azoknak a kevés középkori templomainknak, melyek építtetéséről pontos adat áll rendelkezésünkre. VIII. Bonifácus pápa 1400. december 6-án megengedte Tamásfalvi Ilyésnek, a magyarbikali Vitéz-család őseinek, hogy a szomszéd bánffyhunyadi Szent-Erzsébet anyaegyháztól önállósulva, külön templomot és egyházközséget alkothasson.¹¹⁷ Azóta a Vitéz-család és rokonságai voltak itt a patrónusok, s bár felirat nem mondja: őket tarthatjuk a mennyezet megrendelőinek.¹¹⁸

¹¹⁴ Kelemen Lajos, A vistai templom belső díszítései: Pásztortűz 1927:484-6.

¹¹⁵ Malonyai, i. m. XI. tábla.

¹¹⁶ Képe megjelent Malonyai, i. m. 67. lapján és Debreceni Lászlótól az erdélyi református templom- és toronyképekben, valamint ugyancsak tőle képeslap-sorozatban is.

¹¹⁷ IX. Bonifácus pápa bullái: Monumenta Vaticana. Series I. Tom. IV. 287-8. 1. – Kelemen L., Magyarbikal: Magyar Nép 1927:245-7.

¹¹⁸ Az Erd. ref. egyházkerület Névkönyve 1872. M-bikal 3-5. 1. – A templom hátsó karzatát 1697-ben e kis monográfia szerint Borosjenői Korda Zsuzsánna készítette. A Névkönyvben a Bornemissza Korda csak helytelen olvasás.

A legelső, amit meg kell jegyeznünk, az, hogy ezt a templomot az 1930-as években kiegészítették egy nem szerencsés kőtoronnyal, s ekkor megbontották az 1697-i mennyezet azt az eredeti sorrendjét, melyben MALONYAI 1907-ben közzétette. Ekkor több elfakult és szúrt kazettát kicseréltek, s azóta a régi gyulai ASZTALOS JÁNOS-féle minták sorába beraktak az IFJ. UMLING 1794-ben készült mennyezetdíszéből, sőt 1923-ban festett pótlásokat is.¹¹⁹ A mennyezet eredeti elhelyezését és színeit azonban a színes hasonmásban kiadott szép tábla – a világtáji iránymegjelölés hiányával – fenntartotta, s így az 1697-i rész tárgyalásakor ezt vesszük alapul.

A mennyezet térbeosztása a lehető legegyszerűbb. Külön hálózatra nem volt.

A hosszában 12, szélességében 7, tehát összesen 84 mintásnégyszöget hússzínű keretelés rekeszti el egymástól. Ezen az arányos pántkereten belül centiméternyi vékony piros vonalkeretet s utána violaszínbe hajló szélesebb sávot, újra bennebb pedig sötétebb violás keskeny keretvonalzást találunk. E térkeretelésen belül soronként hetével négy különböző minta azonos sorrendben, háromszor úgy ismétlődik, hogy ugyanazon fő- és mellékmotívumok színei helyenként váltakoznak vagy cserélődnek. Ezzel a fogással nemcsak a szín-egyhangúságot sikerült a mesternek elérni, hanem a felületes szemléltető a minták azonossága felől is csalódásba ejti. Pedig a minták négy soronként teljesen egyenlők, mind sablonnal készültek s e tekintetben a magyarvalkói mintákkal együtt a legrégebbi sablonnal készített erdélyi magyar emlékeink.

Első rátekintésre megállapítható, hogy az elég egyszerű, de világos, jó, késői renaissance-minták az eddig tárgyaltak közül formában és szellemben a magyarvalkói karzatalj mintáival vannak a legközelebbi rokonságban. Színei azonban sokkal derűsebbek amazoknak a török hódoltság borús napjaira emlékeztető, gyászos, szürke és sötétbarna, majdnem fekete színeinél s készültükor kétségtelenül melegséget árasztottak a magyarbikali református hívek felé.

Az első sor hétszer ismétlődő csinos mintája a kazetta közepére helyezett kis négyzet körül szimmetrikusan képződött. A világosszínű kis négyzetet egy lécszerű, vékonyabb barna-piros keret határolja, mely egy másik mintasorban világos-viołaszínre, a harmadikban sötétpirosra változik. Ezt újra a kazetta átlói és közép-

¹¹⁹ Mai elhelyezésük részleteit a Fotofilm főlvételeiből mutatjuk be. Mintáiból részletet közöl Bíró József, Erdély művészete 250. l. 89. kép.

vonalai irányában hegyesedő, homorú körszeletekből álló keret párkányolja, melynek csúcsaiból a középvonalakon ötször tagolt széles rózsaszínű nyílt, az átlókon bimbószerűleg alakított violaszínű tulipándísz helyezkedik el. Mindkettő köralakú szíromtöve a rózsaszínű nyílt virág alatt viola-, viszont a violaszín bimbónál rózsaszín, melyet a bimbónál barnapiros befelé hegyesedő, a nyílt virágnál kettős köralakú szár-tag köt össze a központi díszítménnyel. A virágok és bimbók térközeibe csinos stilizált levelek hajolnak, melyeknek színe mintasoronként ugyanaz s egyik sorban végig vörös.

Tiszta, szép, nemes renaissance-minta a következő kazettasor nyolcszirmú fehér, vagy szürke szekfüje is. A nagy recézett szirmok párosával és szimmetrikusan helyezkednek el a középvonalak térközeibe, egyik mintasoron cinobervörössel, a többin zölddel kereteit és hármás levéldíszsel tagolt körbe. A szirmok színe két más mintasorban a meggypiros árnyalataival változik. Középpontjukat nyolc zöldesbarna, félkörös levélke köríti. Ezekből viszont nyolc hasonló színű tojásdad kis levél nyúlik a recés szíromszélek bevágási irányába. Más két mintasorban a nagyszirmok és a központi kördísz körül csoportosuló nyolc félkörös levélke piros s ugyanilyen e mintasorokon a kazetták sarkainak szívalakú levéldísz is, melyet zöldessárga levelek és kacsok kísérik.

Kis belső négyzet körül helyezkednek el a harmadik kazettasor díszítményei. Ezt a négyzetecskét az átlók irányában három párhuzamos barna sorral \times alakban, három vörössárga pedig $+$ alakban metszi. E központi részlet vonalai egyik mintasorban szaggatott pontozással készültek. A főmotívum azonban a mintanégyszögek középvonalaira fektetett különleges rozsdás-barna stilizált levélpárokból áll, mely egyik mintasoron sötétpirosra módosul. Saroktöltő kíséretük mind a négy felől négy sötétbarna szimmetrikus szár, melyről vörös és zöld levelek nőnek.

Végül egészen sajátos felbomlott babérkoszorú díszet találunk a negyedik mintasoron. E mintákon igazában már nem is babérlevél, hanem egymásból nyíló tulipán vagy harangvirágkehely-koszorúk látszanak s ha nem ismernők e motívum sokféle alakváltozását, ezekben a középvonalaktól négyével egymás elé helyezett s féltáblánként szembe forduló fakópiros, vöröses, vagy violás motívumokban nehezen ismernők meg a szép XVI. százévi babérlevél s bogyókoszorúk leszármazottjait. Pedig kétségtelenül azok, csak hogy falusi asztalosmester készítők már nem értette meg ezt a motívumot s az általa ismert virágok formáira dolgozta

át; a kötések helyére pedig négy kisebb, hegyesedő, vagy helyenként citromalakú vöröses díszítményt tett. Ez pedig ebben az alakjában már csak azért is nagyjelentőségű, mert mind Kalotaszegen, mind Torockón és Torockószentgyörgyön példákkal tudjuk igazolni, hogy a mai népies varrottas minták egy csoportjának éppen a renaissance-babérkoszorú volt egyik előképe. Ez a koszorú azonban csak egyik külső motívum. Rajta belül bogokkal tagolt barna kör nyolclevelű fehér, vagy inkább szennyes-sárga virágot kerít be, melynek alakja, barnavörös erezete és árnyékvonalai a magyarvalkói karzatalj díszítményeinek formáira és árnyalás-technikájára emlékeztetnek. E levelek tövén újra nyolc kis szívalakú fehér levélke húzódik meg a köralakú nagyobb bibe körül, melynek központját ismét erősebb vöröses-barna árnyalás hangsúlyozza. Viszont a nagyobb levelek térközeit a kisebbekből induló rozsdabarna levél-csőkevény tölti ki. Ezek aztán két más mintasorban csak annyit változnak, hogy a bibe egyik sorban piros vagy sötétviola-színű, fehérén hagyott középponttal és zöldes vagy violás levelekkel. Mindhárom kazettasor négyszöglapjait pedig a sarkokon befelé nyíló, háromszirmú, tulipánszerű díszítmény tölti ki, melynek szíromlevelei egyik mintasorban ugyanazek egyikénél zöldek, violás maghonnal, a másiknál pedig a maghon és a szírmok violás színárnyalatokban cserélődnek.

Az egész magyarbikali mennyezetben a minták szoliditása és szépsége, kellemes összhangja, színei változatossága és harmóniája gyalui ASZTALOS JÁNOSban mestersége kiváló képviselőjét ismertetik meg. De azt is megállapíthatjuk, hogy a ketesdi első, 1692-i, még szabadkézinek látszó műve jóval gyengébb a későbbi magyarbikalinál, vistai karzattaljai pedig körülbelül a kettő között állanak, míg sztánai bizonytalan korú művét tüzetesebb vizsgálás nélkül egyelőre nem tudjuk kellően elbírálni. Sajnos, a festő személyéről majd semmit se tudunk. A kolozsvári asztalos-céhnek nem volt tagja.¹²⁰ A vistai karzattaljai felirat Gyaluban lakó ASZTALOS JÁNOSnak nevezi s ezen az alapon utána kutatva, az 1679-i gyalui urbariumban meg is találjuk a nevét azok közt a régi gyalui nemesség között, kiknek háza mentes volt a közterhek alól.¹²¹ Viszont ugyanott régebbi névsorokban nem látjuk. Annak a kisnemesség-

¹²⁰ A céhnek az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában lévő régi díszes névsorkönyvében, hol a magyar asztalosok nevét latin, a németeket gót betűkkel írták be, gyalui Asztalos János az 1670–1720 közötti mesterek közt nincs bejegyezve.

¹²¹ Jakó, i. m. 308. – Sem Kemény J., *Possessionaria* kötetének Gyaluról szóló adataiban, sem a Bánffy-levéltár gyalui anyagában neve nem fordul elő.

nek lehetett egyik tagja, mely valószínűleg Kolozsvár és Gyalu 1663-tól kezdődő végvárrá alakítása után került valahonnan a gyalui vártartományba, illetőleg Gyaluba s ott mestersége után élt meg. Igazi családnevét nem ismerjük, mert midőn ott először felbukkan, már foglalkozása nevével szerepel, mint húsz évvel utóbb a vistai karzaton. E húsz év valószínűleg munkásságának is aranykora lehetett, s föltehető, hogy azalatt több kalotaszegi s talán más református templomban is dolgozott. Sablonnal készült mintáival új technikája mellett új motívumokat alkalmazott s ha a sablonnal dolgozó ember már nem tarthat igényt a művész nevére: a jó ízlést és színérzéklet lehetetlen megtagadni tőle, s mint jó mesterember, nem méltatlanul zárja nevével a magyar templomi asztalosfestők közt a XVII. századot.

11.

Az elmondottak alapján néhány megjegyzést és megállapítást tehetünk a XVII. századi erdélyi magyar mennyezetfestményekről.

Mindenekelőtt feltűnő az a nagy hézag, mely a XVI. és XVII. századi emlékművek között tátong.

A XVI. századból mindössze négy ily erdélyi magyar emlékműnk van s ezekből is kettő csak töredék. Közülük a gyönyörű gogánváraljai 1503 és 1520 közöttől nemcsak korra, de értékre is első. Az ádámosi jó mennyezet 1526-ból, a homoródszentpéteri töredékek 1520 tájáról, a vasasszentgyeydi maradványok 1543-ból származnak, s mind a négy mű annyira különbözik egymástól, hogy stílusukon kívül semmi rokonság sincs közöttük.¹²² A gogánváraljain szinte tobzódnak a gótika gazdag díszítményei, de néhány kazettáján már a renaissance hajnala dereng, s a lényegében szintén csúcsíves homoródszentpéteri maradványok címerkoszorúján s keret- és sarokdíszítményein is a renaissance érzik. Az ádámosi mennyezet a németes renaissance-nak nemcsak legelső erdélyi, de e százévből az egész régi magyar műveltség-területen egyetlen ilyenemű alkotása. A szentgyeydi hosszúkás, keskeny deszkák virág- és levéldíszei pedig az előbbiektől könnyed mintáikban és térkitöltésükben egyaránt külön-

¹²² A három elsőről l. Balogh Jolán id. művét, hol a 297–300 lapon az irodalmat is felsorolja. A szentgyeydi mennyezet töredékeit dr. Entz Gézának sikerült a pusztulástól megmenteni. Írt róluk s képüket is közli »Három régi ajtószárny az Erdélyi Nemzeti Múzeum Történeti Tárában« című tanulmányában [Közlemények stb. 1944:111–7. – A mennyezetdeszkák rajzai a 113. lapon].

böznek, s a virágokban, de főképp ezek festéstechnikájában ott van az a vonás, mellyel a kalotaszegi emlékek közül a magyarvalkói legrégebb virágoknál találkozunk. Lehetséges, hogy mindkettő közös kolozsvári eredetre megy vissza, s hihető, hogy a minták és a technika egyes asztalosmestereknél tovább éltek, de az ezt példákat igazoló közben keletkezett művek elpusztultak. Az adatok és emlékek hiánya e téren két emberöltő idejének (1543–1609) szinte megdöbbentő hézagával csak föltevésekre és következtetésekre szorít. Azt mégis bizonyosnak vehetjük, hogy ez az idő a művészetnek ebben az ágában nem volt emlékekben oly kietlenül pusztá, mint ma, s a templomokat sok helyen akkor is mennyezet- és karzatfestményekkel szépítették. S bár az erdélyi reformáció kezdetén e kornak különösen városi nemzedéke idegenkedett a templomok díszítésétől, a konzervatívabb falusi hívőkre ugyanezt nem tudjuk megállapítani. Maga az a tény, hogy hosszú ideig bántatlanul hagyták a falfestményeket, a türelmen kívül a megszokás hatalmára is utal s ezen az alapon hihető és valószínű, hogy az ártatlan virág- és levéldíszítményeket tovább is használták. A szépet szerető emberi lélek ismerete mellett nehéz volna két oly sivár emberöltőt elképzelni, mely az Isten házából mindenütt és egészen száműzte volna a lélek derűjének szivárványát: a színeket.

A hiány okát ezért a későbbi pusztulásokban kereshetjük.

Tudjuk, hogy 1599-től 1605-ig Báthory Zsigmond, Mihály vajda, Basta, Székely Mózes és Rudolf biztosai korában egészen Bocskai István fejedelemségéig Erdélynek nagy s éppen ily emlékekben is feltehetően gazdagabb része mily szörnyű pusztuláson ment át. Ez aztán jóformán megisméltődött 1658-tól 1661 végéig a többszöri török-tatár dúlásokkal s újra az Erdélyben 1703–1708-ig tartott kuruc-labanc világban. Írott forrásaink csekély részét mondják csak el annak a tömérdek veszteségnek, ami akkor ezen a téren történt, és sok helyen csak az azutáni új alkotásokból lehet következtetni, hogy ott valószínűleg előbb is voltak művészi emlékek. De az említett vészterhes idők még akkor is szegénységet és bajt hoztak magukkal, ha a festett mennyezetű és karzatú templomokat nem érte közvetlen pusztítás. A leszegényedés legalább egy vagy másfél évtizedre így is hátravetette a fedéljavítást, s ha a fedél már előbb is rozoga volt, akkor ez a késés sokszor szomorú, sőt végzetes következményekkel járt, mert a beszivárgó eső- és hóvíz átáztatta a mennyezetet. Hogy ez milyen károkat okozott, arról több ily emlékünknél tanúskodik. De sok bizonyára egészen el is pusztult, s az 1543-tól 1609-ig, illetőleg 1613-ig tátongó emlékürt ezen az alapon megérthetjük.

Másik megállapításunk az emlékek stílusát és motívumait illeti. Jellemző, hogy míg az ádámosi mennyezet a mohácsi vész évéből jó provinciális német-renaissance mintákat nyújt, addig a tőszomszéd Sövényfalván a kis karzat díszítménye ezután majdnem száz év múlva még gótizáló érzéseket sugároz. A csúcsíves ízlés formái tehát öreg mesterek és tanítványaik, rajzok, minták és talán mintakönyvek útján Erdélyben épen úgy átjöttek s hosszú ideig tovább éltek a renaissance virágzása idején a mennyezet- és karzatfestményeken is, mint az iparművészet más ágai-ban.¹²³ De ugyanígy virágoztak, terjedtek ugyanakkor a renaissance minták is. Ezért nem lepődhetünk meg azon, ha négy évvel a sövényfalvi szerény kis karzat készülte után a messzi keleti Csíkdelnén szép nagy olasz-renaissance mennyezetet találunk. A Báthoryak korának egy emberöltőn át tartott olasz művészeti kapcsolatai, az udvari kancelláriának dolgozó olasz vagy olaszok és végül az ezek vagy olasz egyetemeken tanult magyarok által hozott könyvek fejlécei és betűdíszei elég alapot, anyagot és magyarázatot kínálnak e jelenségek megértéséhez.¹²⁴

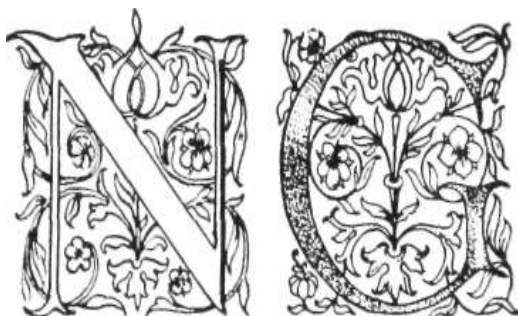
A fejedelmi udvarba vezetnek a nyomok az időrendben ezután következő gyalakúti mennyezetnél is. Láttuk, hogy itt több kazetta mintái oklevél-díszítményekre és betűk díszre emlékeztetnek. A sorkezdő kazettákon pedig a kördíszek pikkelyszerű festésmódja, elhelyezése és mintázata azzal a föltevással kísért, hogy azok alighanem fémpikkelyek színes utánzatai. Bethlen Gábor palotáiról tudjuk, hogy „arany és mész-metszésbeli mesterséggel” ékeskedtek.¹²⁵ Ez a fényűzés azonban nem illett az egyszerű falusi protestáns templomokba, s Bethlen Gábor és I. Rákóczi György korának szigorú és erélyes puritán református püspökei bizonyára

¹²³ Jellemző példa erre a kolozsvári Farkas-utcai református templomnak hajója és szentélye találkozásánál, a szószékkal szemben, a templom déli fala mellett álló, 1646-ban készült nagy, háttal székcsor, melynek még tiszta csúcsíves díszművezete van s erősen gótizáló szőlődíszei is. Ezeket a háttal padosokat – amint a városi számadáskönyvekből megállapítható, – a fejedelem segesvári asztalosokkal készítette. Ugyane pados mennyezetpárkány-díszei fogsoros renaissance motívumok. Az ötvösség erdélyi emlékei közt pedig a XVII. század első három évtizedében lépten-nyomon találunk csúcsíves elemekre, sőt túlnyomólag csúcsíves jellegű egész alkotásokra.

¹²⁴ Balogh Jolán 1945 ősze elején Budapestről írott levelében közölte, hogy a néhai Elek Artur hagyatékából a múzeumba került olasz nyomtatványokban meglepő sok motívum-analógiát talált magyar emlékekhez.

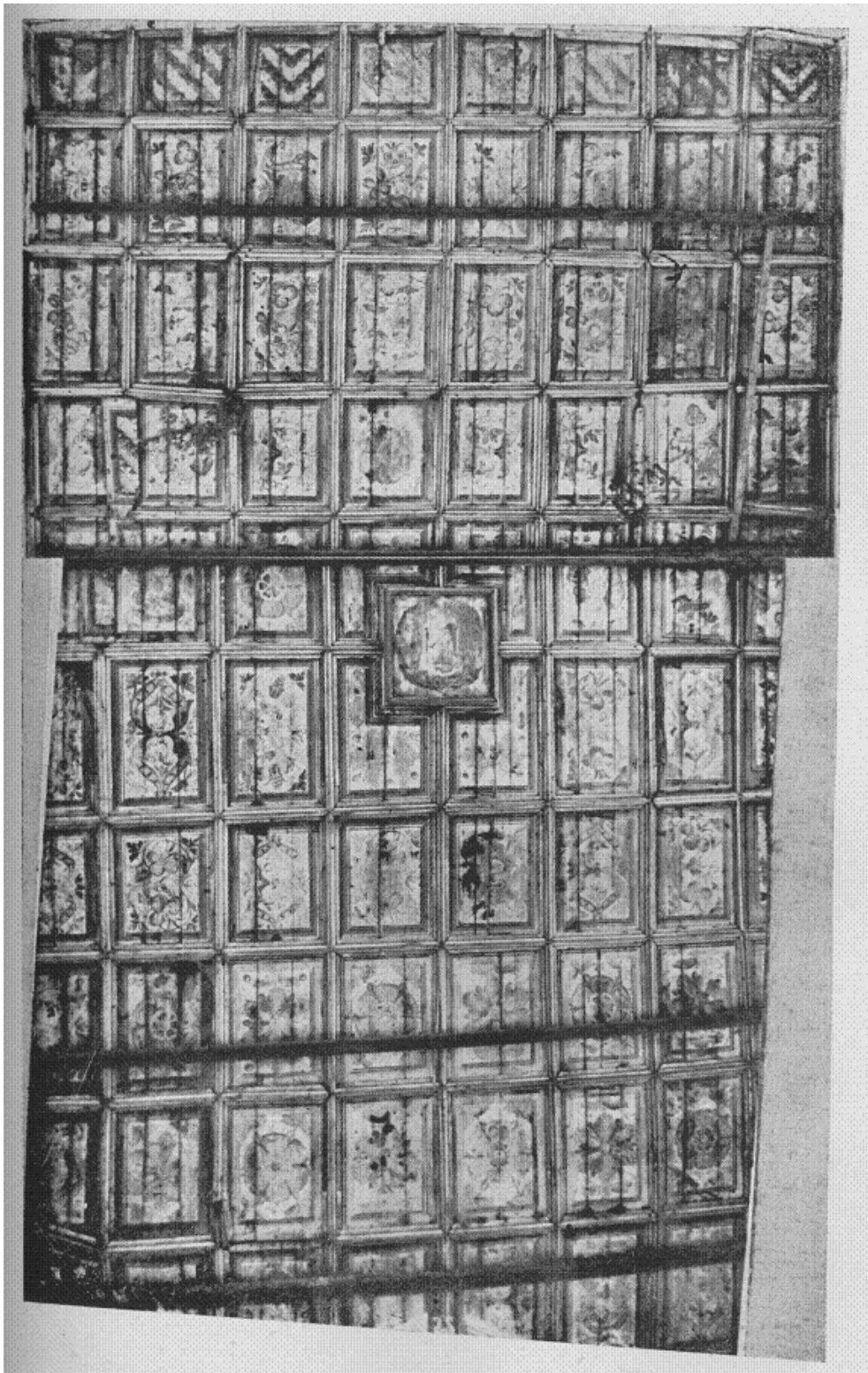
¹²⁵ Szalárdi János, Siralmas krónika, 34. l. Bethlen Gábor gyulafehérvári és alvinci palotáinak aranyos és ezüstös díszítését említi Egerházi Képiró János előbb, Gyalakutánál tárgyalt címereslevele is.

meg se túrték volna azt ott.¹²⁶ Talán ezért látunk a gyalakúti mennyezet sorkezdő kazettáinál egynél fehér, hétnél világos-zöld alapon pántszerű sorokban pikkelyforma, kis piros kördíszítményeket, a szögecselést jelző fehér maggal. A festő, úgy látszik, alkalmazta a fejedelmi paloták ékességeiből a termek vagy folyosók aranyos pikkely-mintáit, de a csillogó fém pikkelyeket a templomban csak színekkel helyettesítette. Ilyen pántmintás elrendezésű pikkelydíszítményt több mennyezeten nem is találunk. A gelencein egyszerű, de átlós irányú, tehát ferde-soros pikkelyeket, a magyarfülpösi 1642-i mennyezeten fehér, illetőleg szürke, szögecselt pikkelyes táblasort kapunk. A pikkelyek aztán előbb Marosszéken két helyen, egy színben, – 1670 után Udvarhelyszéken két mennyezeten, a felsőboldogasszonyfalvin és kecsedkisfaludin, egymás mellett váltakozó két színben fordulnak elő. A XVII. száz-

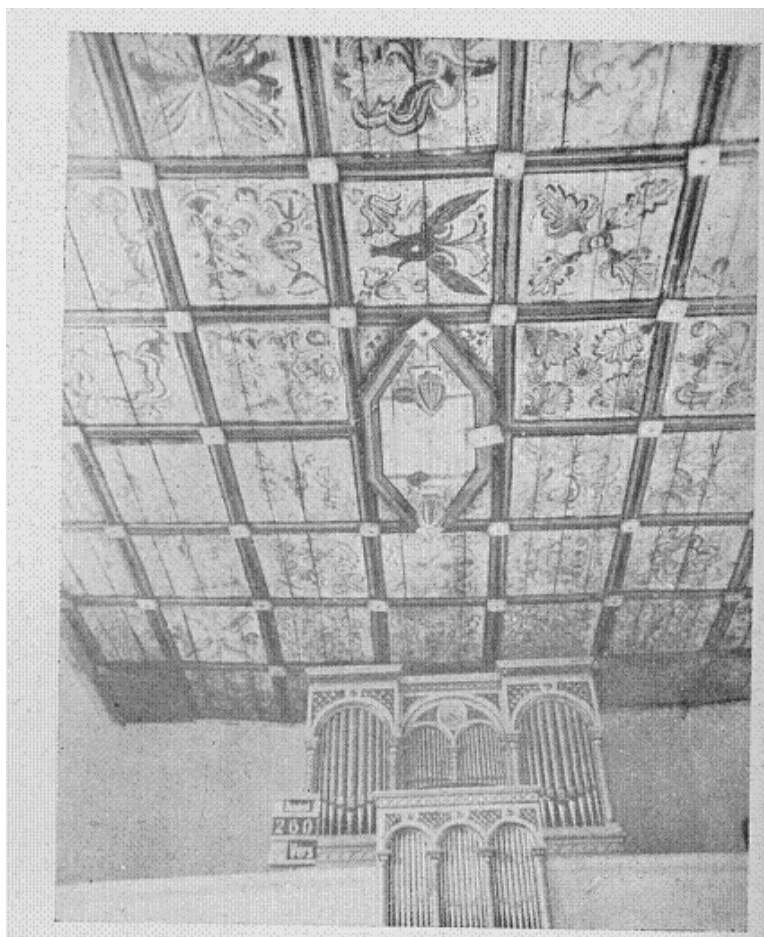

N és G betű Gerlai Szász vagy Görög János 1603-i címeres nemesleveléből

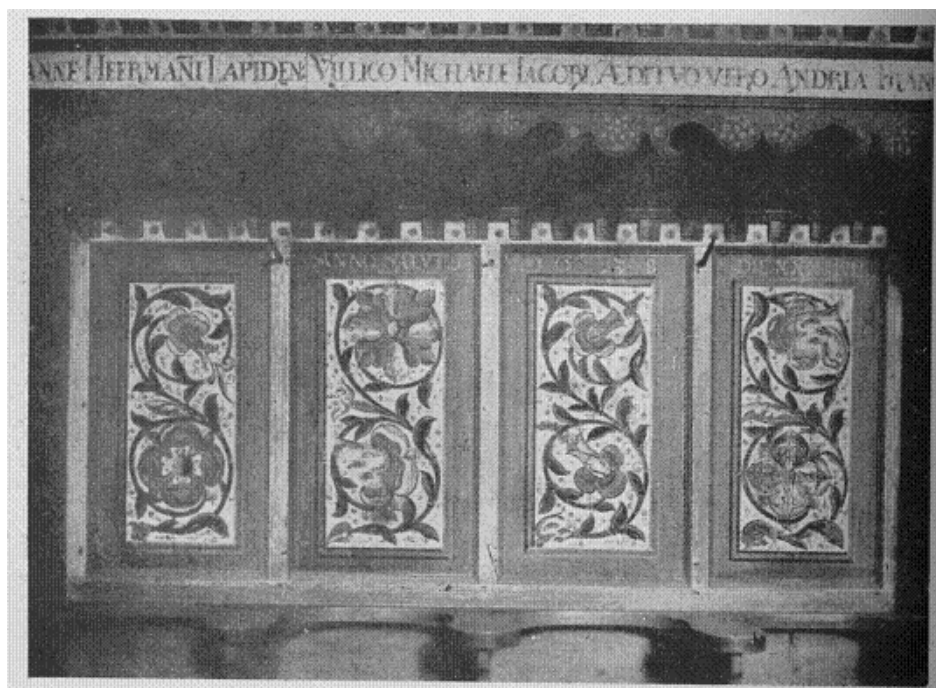
¹²⁶ Ismeretes, hogy Bethlen Gábor halála után az általa fölemelt püspöke és papjai vakbuzgóságukban még a nagy fejedelem által készített szép orgonát és díszes szószéket is eltávolították a gyulafehérvári templomból [Hóman–Szekfü, Magyar történet IV, 73]. Bethlennek nem volt fiú-utódja, aki ezt a kegyetlen és erőszakos tettet meggátolja. Könnyelmű özvegyére a vezető papok nemcsak nem adtak semmit, de a cselekmény részben épen miatta és ellene zajlott le. Bethlen István, a meghalt fejedelem öccse, saját gondjaival volt elfoglalva, s így ha az eset, Brandenburgi Katalin bizalmatlanságra elég okot adott egyházi és léha erkölcsi viselkedése mellett meg is érthető, bizonyos, hogy a művészettörténetnek súlyos és sajnálatos veszteséget okozott. – I. Rákóczi György többek között a kolozsvári Farkas-utcai református templomnak volt patrónusa. Ennek részint általa készítettett belső berendezéséből a Régeni János kolozsvári asztalossal 1646-ban csináltatott szép renaissance szószék-koronán elég gazdag, de nem túlhalmozott aranyozás van. Ezt azonban a fejedelem megrendelésére csinálták s méltóságának megfelelően illett és kellett díszíteni. Mire pedig elkészült, akkorra már Geleji Katona István püspök előregedett ember volt s a fejedelem halála után egy év múlva, 1649. december 12-én meg is halt. I. Rákóczi Györgyöt különben is hasonló nevű fia követte a trónon, s ő kétségtelenül nem túrta volna el apja emlékének megbántását. De ez akkor már szóba se került.

A gyalakúti mennyezet. 1625.
A Fotofilm fölvétele. 1937.

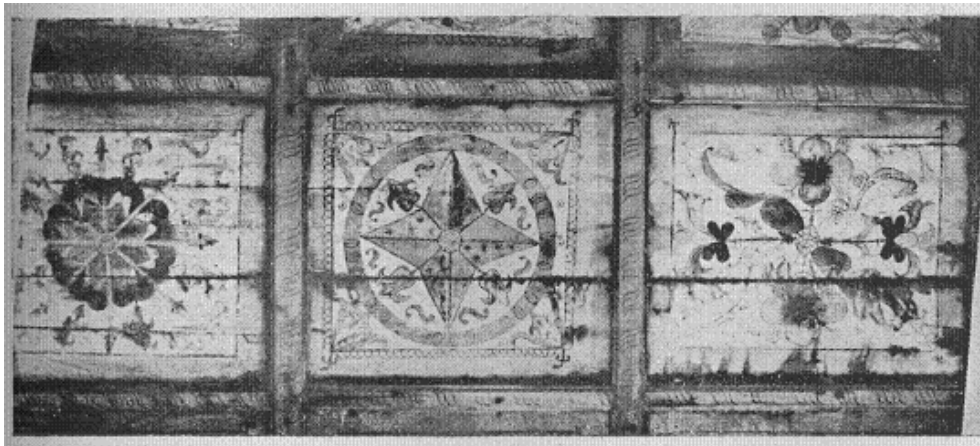
A székelydályai mennyezet. 1630.
Balogh Jolán fölvétele

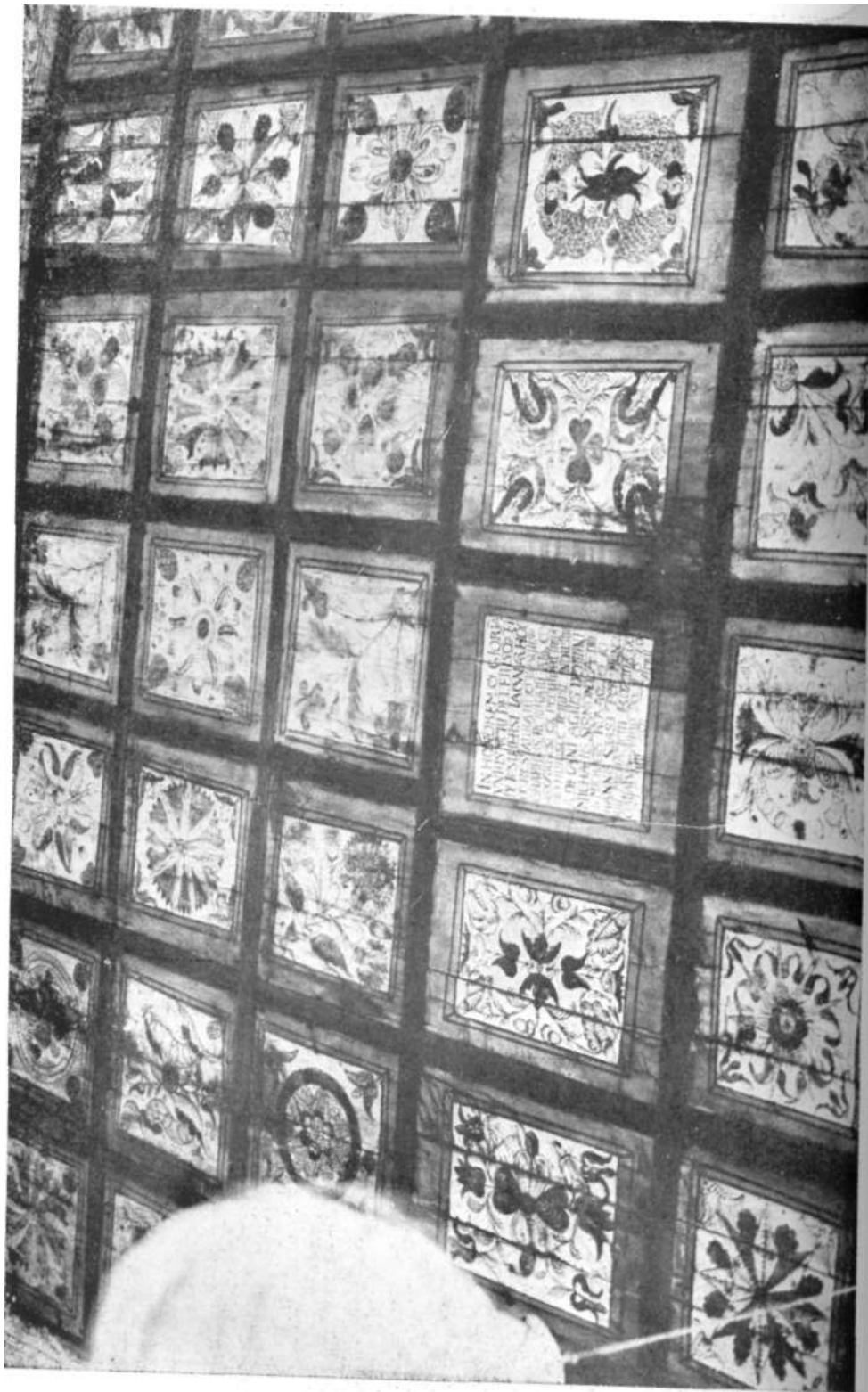
Padhát-díszítményrészlet a homoróddaróci ág. ev. szász templomból. 1638.
A Fotofilm fölvétele. 1940.

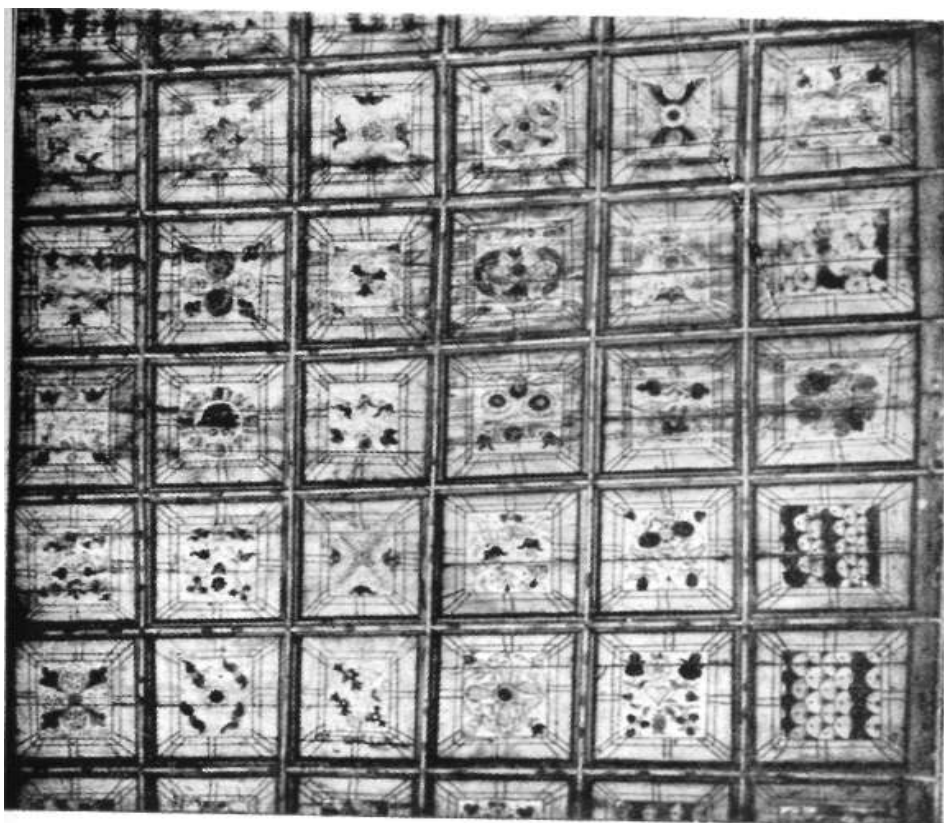
A nyírádszentmártoni mennyezet részlete az évszámossal. 1667.
A Fotofilm fölvétele. 1937.

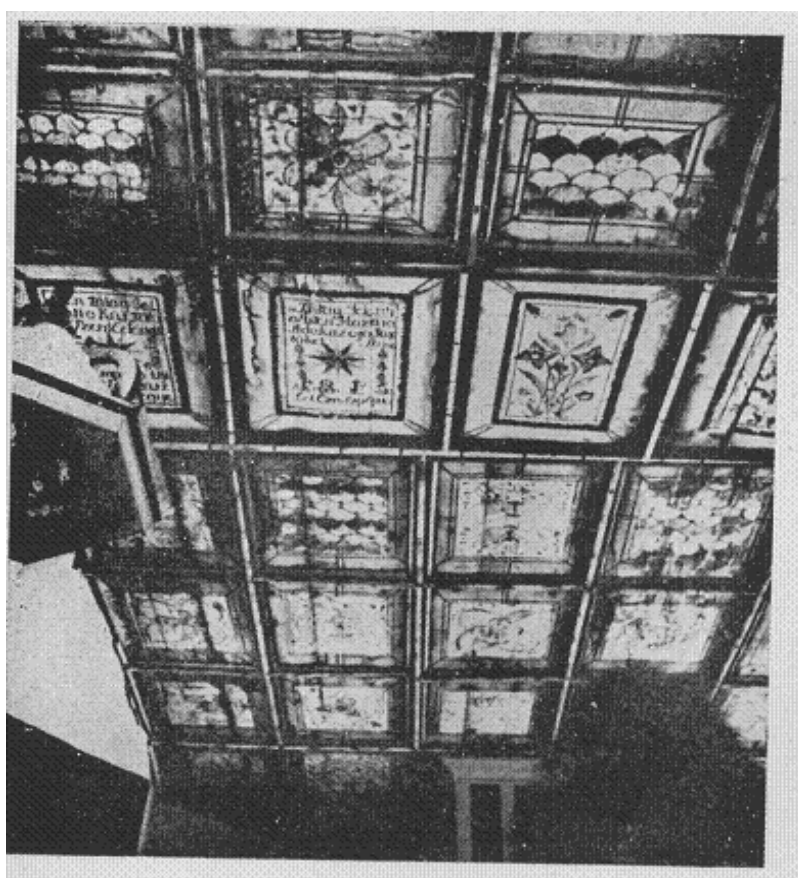
Részlet a nyírádszentmártoni mennyezetről. 1677.
A Fotofilm fölvétele, 1937.

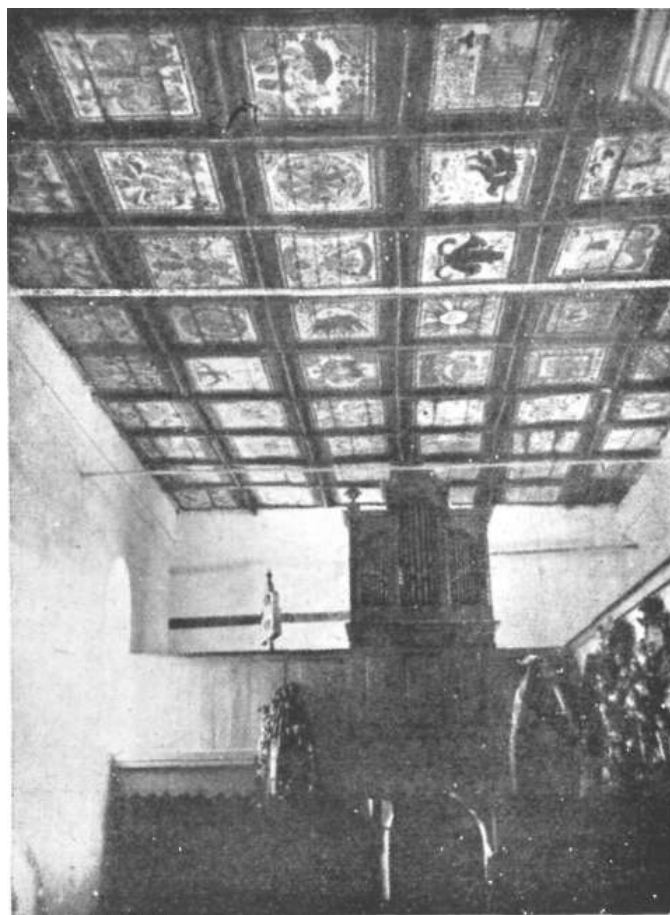
A szentgericei mennyezet részlete a feliratos táblával. 1670.
A Dunki-fivérek fölvétele. 1910.

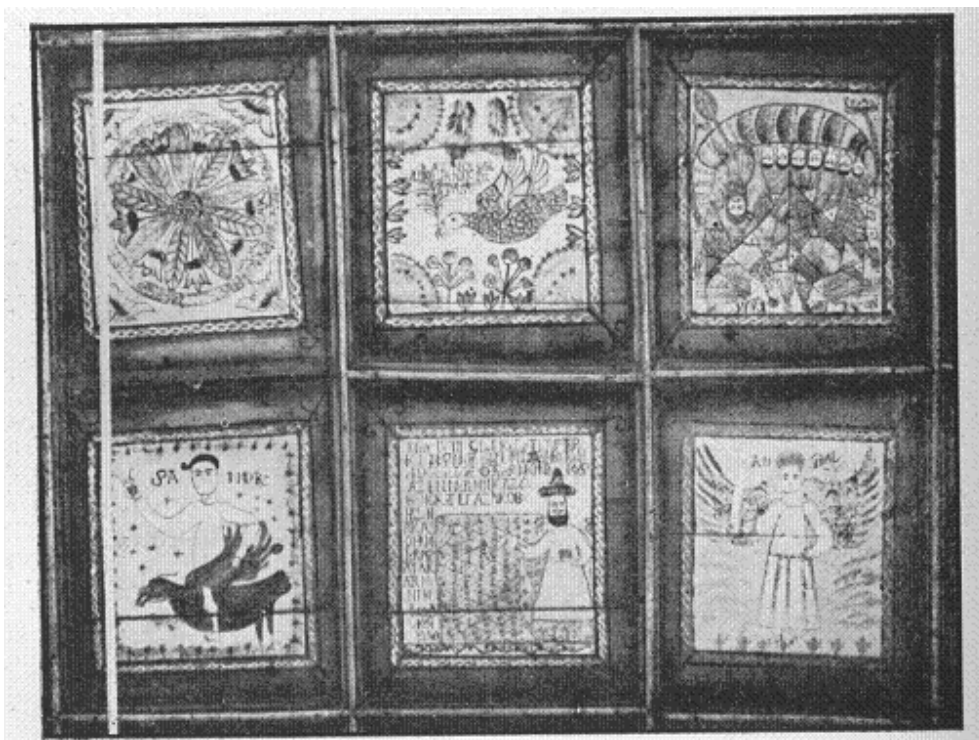
Részlet a felsőboldogasszonyfalvi mennyezetről. 1670.
A Fotofilm fölvétele. 1937.

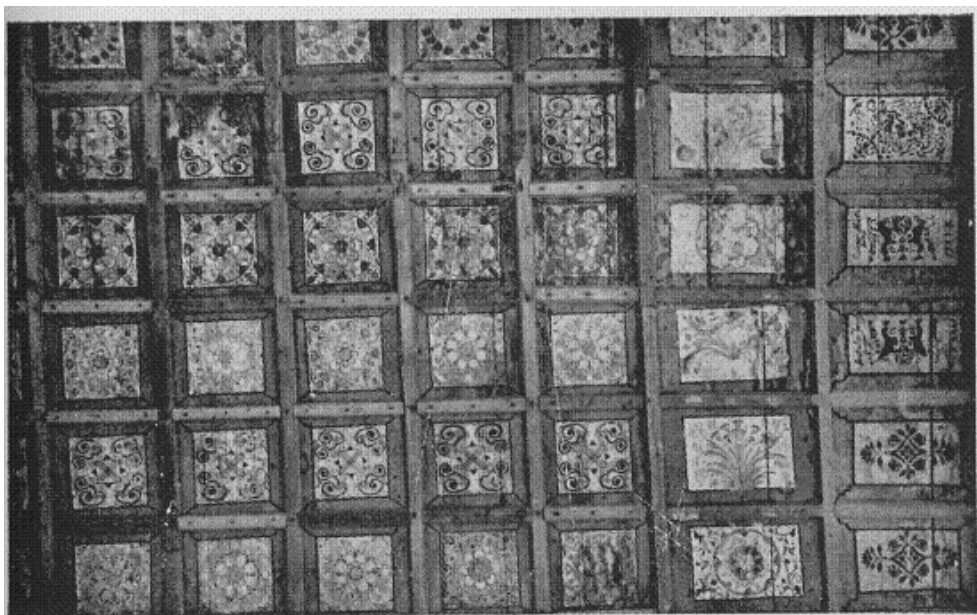
Részlet a kecsedkisfaludi mennyezetről. 1698 (?).
A Fotofilm fölvétele

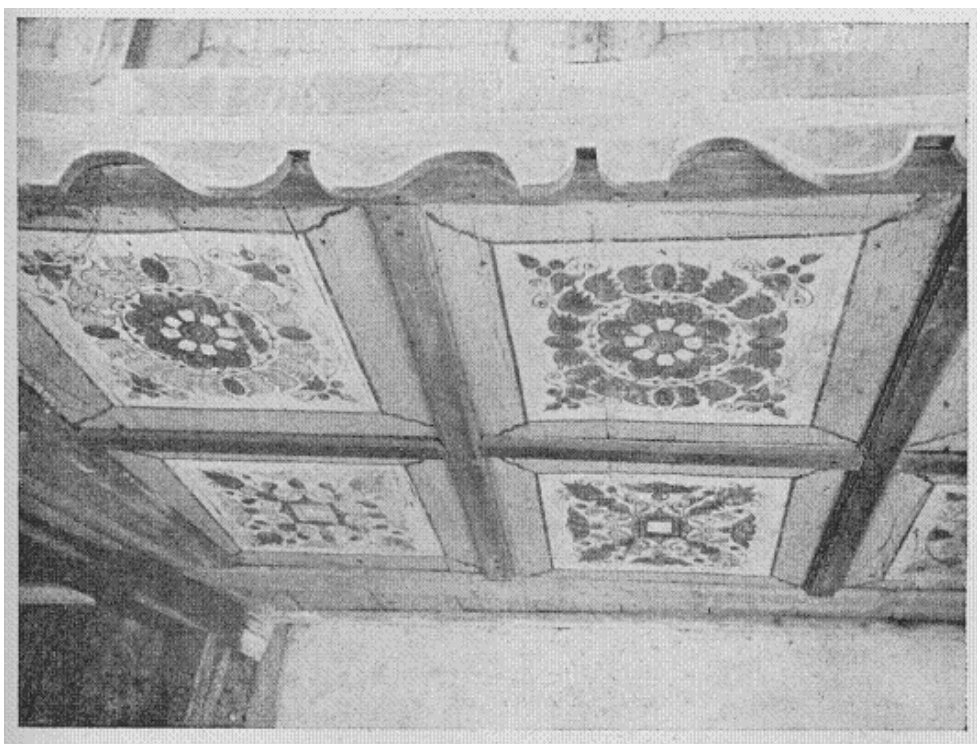
A tancsi mennyezet. 1676.
Balogh Jolán fölvétele

Részlet a tancsi mennyezetről alakos mintákkal. 1676.
A Fotofilm fölvétele

A magyarbikali mennyezet
A Fotofilm fölvétele. 1936.

A vistai karzatalj mintái. 1699.
Balogh Jolán fölvétele

évvel megszűnnek, s mennyezet- és karzatfestményeken később nem találkozunk velük.

Egyszerre tűnik mind föl, mind le a pikkelyes mintákkal az a nagy *O* betű formával kapcsolatos virág- és levéldíszítmény, melylyel szintén a gyalakúti mennyezetben találkozunk legelőbb. Fő virágmotívumát oklevelekről már Báthory Zsigmond és Basta György kancelláriájáról ismerjük.¹²⁷ Gyalakután kívül jobb vagy gyengébb, de mindig tetszetős változatai – Gelencét kivéve – ott szerepelnek mindazokon a mennyezeten, ahol a pikkelydész előfordul. De ezenkívül ott láthatók különböző alakításban Pókában, Nyárádszentimrén és a székelyudvarhelyi Jézus-kápolna mennyezetén is.

E két feltűnő mintán és motívumon kívül tucat-számra lehetne még kimutatni a mennyezetek anyagából helyenként ismétlődő és utóbb eltűnő mintákat és motívumokat. Ezek igazi értékes, tanulságait azonban csak az összes erdélyi mennyezetek és karzatok színes mintakincsének teljes összegyűjtött anyaga nyújthatja. Mert a formák és motívumok mellett a színek is épen olyan fontos részei a mennyezetek kérdésének. Ezeknek épen úgy megvan a jellemző koruk, iskolájuk és divatjuk, mint a mintáknak, motívumoknak, és a kutatásban sokszor épen úgy nyomra vezetnek, vagy meghatározásokhoz segítenek, mint amazok. Ezért csak sajnálható, hogy félszázad alatt a magyarbikali mennyezetben kívül egyetlen ilyen erdélyi művet se adtak ki s a csikdelnein kívül egyet se másoltak le színesen.

Most már ennek a feladatnak a megoldása újra nagyon megnehezült. Pedig meg kell oldanunk. Csak a XVII. századi erdélyi

¹²⁷ Basta Györgynek gerlahi Zaz alias Georeogh János és testvére Péter részére Gyulafehérvárt 1602. december 20-án kiállított egyetlen addig ismert címeres levelének címerén is *N* és *G* kezdőbetűin annak az olasz festőnek munkája és brokát-díszítései szerepelnek, aki Báthory Zsigmond udvarában már előbb az Alia címereslevelet és később, 1602. május 10-én Vadasdi Dakó István címerét festette. Az Alia-armalis szép betűdíszítései és színei különösen jellemző műve. A Vadasdi Dakó-címernél bárom nappal előbb kelt Vályi-címer egészen más, durvább kezű és kevesebb tudású festő munkája, de már csak azért is érdekes, mert kétségtelenül igazolja, hogy Báthory Zsigmond kancelláriáján egy időben több festő is dolgozott. Vö. Basta György levelezése és iratai. Közzétette Veress Endre. M. Tört Emlékek. Okmánytárak 37. köt. 804–8. Továbbá Cs. Sándor Imre, Címerlevelek, I, 21–2. E publikálás (1910) óta a Vadasdi Dakó címereslevelét néhai Vadasdy Péter törvényszéki bíróval Kecskemétre, a Vályi armális Budapestre, az Orsz. Levéltárba került. Mindkettő eredetijét láttam. A Zaz alias Georeogh-féle címereslevelét eredetije Kolozsvárt, az Unitárius Egyházközség levéltárában. A róla közölt két betűdész fő virágmotívuma különösen a magyarfülpösi mennyezet egyes díszítményeivel mutat feltűnő rokonságot.

magyar templomi mennyezetek és karzatok közel félezer mintát és motívumot őriztek meg, s a XVIII. századiak is megközelítik ezt a mennyiséget.¹²⁸ Világi anyagunk ebből a kétszáz évből csaknem teljesen elpusztult, de egy részét ennek is fenntartották a templomok emlékei. Annál inkább meg kell tennünk tehát minden lehetőt arra, hogy most már, úgyszólván az utolsó órában, múltunk életének díszéből, e színes és kedves emlékekből minél többet összegyűjtsünk és megmentsünk.*

KELEMEN LAJOS

¹²⁸ Végezetül felsoroljuk a XVI–XVII. századi, ma is meglévő magyar templomi mennyezet- és karzatfestményeket:

1. Gogánváralja 1503–20 között (Szépművészeti Múzeum). 2. Ádámos 1526 (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Tára). 3. Homorodszentpéteri töredékek, 1520 körül (Erdélyi Nemzeti Múzeum). 4. Vasasszentgyedi töredékek, 1543 (uo.). 5. Csíkdélne, 1613. 6. Gyalakuta, 1625. 7. Gelence, 1628. 8. Farcád, 1629. 9. Székelydália, 1630. 10. Magyarfülpös, 1642 (A mennyezet töredékei Budapesten a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Tárában, a karzat Magyarfülpösön). 11. Póka, 1666. 12. Nyárádszentmárton, 1667 (karzat is). 13. Enlaka, 1668. 14. Szentgerice, 1670. 15. Felsőboldogasszonyfalva, 1670. 16. Ördögösfüzes, 1675. 17. Tancs, 1676. 18. Nyárádszentimre (karzat), 1676. 19. Székelyudvarhelyi Jézus-kápolna, 1677. 20. Magyarvalkói maradványok, XVII. század második fele. 21. Ketesd, 1692. 22. Magyarbikal, 1697. 23. Kecsedkisfalud, 169(8?). 24. Magyarvista (legénykarzat), 1699.

* *Az e tanulmány szövegében közölt rajzokból az elsőt a szerző vázlatából, a többit a külön, műnyomó-lapokon is közölt fényképfölvételekből Keöpeczi Sebestyén József festőművész, heraldikus; egyetemi könyvtárista volt szíves elkészíteni.*

Itt fejezzük ki köszönetünket a Magyar Unitárius Egyháznak a szentgericei, dr. Balogh Jolánnak, a budapesti Szépművészeti Múzeum igazgató-örének a székelydályai, az egyik tancsi és vistai fölvételei s végül ismételtén Fekete László úrnak, a kolozsvári Fotofilm többször említett tulajdonosának fölvételei szíves átengedéséért.

A SZERKESZTŐ